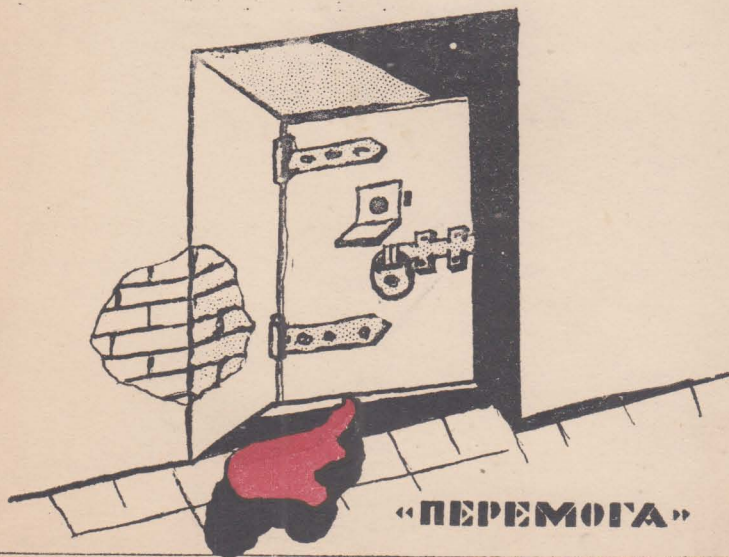

Олексій Сашук

LIBRARY

LOS ANGELES, CALIF.

СМЕРТО- НОСЦІ

«ПЕРЕМОГА»

ОБКЛАДИНКА МОДЕСТА ЗОЛЯ

ТИРАЖ 2000 ПРИКЛАДНИКІВ

ОЛЕКСИЙ САЦЮК

СМЕРТНОСЦІ

О П О В І Д А Н Н Я

(на тлі пережитого)

diasporiana.org.ua

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

« П Е Р Е М О Г А »

Буенос Айрес

— 1947 —

— Авторські права застережено. —

Impreso en Argentina

I

Будивсь червневий ранок, випарами дихала земля, і сонце вмивалося самоцвітними росами в очікуванні недільного дзвону. Та не дочекалося . . .

Застигли обрії в холодному мовчанні . . .

І я прокинувся.

Мене збудив гуркіт моторів — якийсь тривожний і переляканий рев крилатих машин, що пронизливо розтинали свіже ранкове повітря і, неначе хижі птахи, ширяли по безхмарному небі.

Спросоння починаю прислухатися: повітря провізують короткі черги кулеметів.

Що це? Невже вибила година? . . .

Буджу дружину та уривчасто:

— Марусю! Вставай!

— Що скоїлось?

— Чомусь літаки сьогодні, мов скажені! . . .

Маруся хвилинку прислухається.

— Вправи, як і щодня. Лягай спати.

— Воно ще й рано, але спати я не ляжу, бо гуркіт літаків мені надто підозрілий. Я передчуваю, що до нас уже приїхали ті — зза Бугу . . . Чуеш

— у повітрі клекотить?

— Це тобі так спросоння . . .

Марусині слова мене не заспокоюють. Я миттю стаю біля вікна й напружено вдивляюся в безбарвно - сизе ранкове небо.

Гуркіт моторів не стихає, лише віддаляється в східному напрямку міста, звідки нагло розлягається кілька глухих, але сильних вибухів. За хвилину роздирають повітря ще сильніші вибухи із західного напрямку.

Це ж ворожі ескадрилі бомбардують летовища . . . Напевно!

З наболілих грудей падає, як камінь:

— Слава Богу! . . .

На душі стає легко і радісно.

— Марусю, нас бомбардують! Вставай!

Маруся швидко зривається і за хвилину вже ходимо обое по кімнаті схвильовані, але веселі.

Годинник б'є п'яту.

Приховуючись за серпанком фіранки, обережно й непомітно виглядаю через вікно. Напроти старенька хата. Споза шиб крадькома блимають здивовані обличчя сусідів, а на тих обличчях я читаю і страх, і радість.

Мені щось не дає спокою. Відходжу від вікна й сідаю біля радіоприймача. Покручую кілочко вправо. В апараті легкий тріск і шум електроструму. Схвильовано пересуваю стрілочку по всіх радіовисильнях Європи. Апарат уперто мовчить. ли-

не видає із своїх змеханізованих грудей хрипливий і глухий шум.

Мовчанка радіоприймача починає мене непокоїти. Дивлюся на годинник: чверть на шосту і то за московським часом. Нема ради — треба кілька годин почекати.

Озброююся терпеливістю й чекаю.

Спровола, ліниво тягнуться довгі години.

Знову підходжу до апарата й пускаю його в рух. Озивається Київ. На хвилях етеру плывуть якісь східні мелодії, що їх виводить степовий, лінивий голос якогось таджика чи узбека. Він співає під акомпаніамент пискливої музики та пронизливо-лункого бубона.

Моя душа наливається протестом.

Досить!

Раптово пересовую стрілочку ще далі вправо, настраюючи апарат на Берлін. Чую якусь промову. Голос піднесений, різкий, самопевний, бундуючий.

Не розумію змісту промови, але, велухуючись у деякі слова, інтуїтивно відчуваю, що сьогоднішній ранок починає нову сторінку історії . . .

Зацікавлення приковує мене до апарата і не дозволяє від нього відірватись.

А що ж у Москві?

Ловлю радіовисильню «Комінтерну». І диво-

дивне! Вона преспокійно веде бесіду з колгоспниками на оклепані, банальні теми.

Невже нічого не сталося?

Ні, не хочу вірити в той вимушений спокій. Пересовую стрілочку по німецьких радіовисвітленнях: скрізь — бойові марші!

Чекаю останніх вістей з Москви. Їх передаватимуть о дванадцятій годині.

І коли вибила дванадцята, я знову напружено слухаю. Хвилювання щораз більше, посилюється, зростає. Ось - ось загремить на весь світ страшно, але для мене в цій хвилині приємне і бажане слово:

«В і й н а !»

Уже чую її важкі, сталеві - тверді, подум'яні кроки: іде серед блискавиць і грімів! . . .

Ще хвилина . . .

Але нараз мене обдає крижаним холодом. Стає незручно і ніяково перед Марусею. А вона, спершись на моє плічко, слухає Москву і злегка посміхається.

Спікерка відчитує спокійним голосом нудні повідомлення про дрібні щоденні події: про великі досягнення в різних ділянках життя, про виконання й перевиконання планів, про ударництво і стахановський рух. Після цього наступають, як звичайно, вісті зза кордону. Прислухаюся уважніше, думаючи, що в цій частині повідомлень неодмінно

почую потрясаючу вістку. Стежу з напруженою увагою за кожним словом спікерки. Мій слух усмоктується в електромагнети голосника, ловить кожний його шелест, кожний тріск, кожний металічний вібр.

Зараз скажуть -- ще уламок секунди . . .

Аж тут . . . Що це?!

Спікерка тим самим спокійним голосом передає останню фразу:

«На етом ми заканчіваем передачу наслідніх ізвестій.»

Це мене приголомшує і дезорієнтує дорешти. Мої думки обриваються, мов павутиня під рукою господині.

Значить, нічого не сталося -- все по-давньому, все спокійно. Але чому ж ті літаки так шаліли сьогодні? Що це за стрілянина відбувалася в повітрі? І що це за несподівані вибухи прогрімали за містом? . . . Чому ж якраз сьогодні німецькі радіовисильні так нагло зацікавилися і особою Сталина, і жидами, і комунізмом, і більшовиками, про яких раніше й словом не згадували? Я ж виразно чув, як берлінський промовець кидав ці слова на це огризені кісті.

Раптом мої міркування розвіює голос Москви:

«Вніманіє, вніманіє! Сейчас виступіт на радіо таваріщ Молотов.»

Ці слова знову заспокоюють мене.

Радіоприймач мовкне. В етері гойдається тиша. Чути тільки глухий шум конденсаторів.

Минає хвилина, друга, третя . . .

Нараз апарат оживлюється. Голосник передає легкий шелест паперу, здушений кашель і якийсь старечий, безбарвний голос.

Промовець ще раз відкашлює та поволі, якимось нерішуче звертається до трудовиків Радянського Союзу, заявляючи на вступі, що він уповноважений урядом ССРСР подати громадянству до відому, що Радянський Союз заключив свого часу з Німеччиною договір про ненапад. Цей договір, мовляв, ми шанували, не подаючи другій стороні жадного приводу до війни. Але, не дивлячись на це, Німеччина згаданий договір порушила без будьяких причин і, не об'являючи війни, перейшла наші кордони та напала на Радянський Союз.

Відкашельнувши, промовець далі монотонно цідить, що сьогодні о годині четвертій і п'ятнадцять хвилин ранку німецькі літаки піддали бомбардуванню ряд міст Радянського Союзу і що з сьогоднішнім днем ССРСР знаходиться в стані війни з Німеччиною.

По короткій павзі голос наркома підсилюється і забарвлюється гнівом.

Голосник витрушує останнє речення:

— **Непобедимой красной армії отдан приказ отогнать врага с советских рубежей и нанести ему**

сокрушительний удар на єво собственой території!

Шелест паперу, здушений кашель, звуки інтернаціоналу . . .

Гремлять військові марші, що мало радіоприймач ходором не ходить! Притишу до трохи.

Крізь могутні звуки бойових маршів наче чую громовий гуркіт колісниць грізного Маркса, що швидко котиться із заходу на схід.

Мою істоту наповнює велика радість! Хочеться весь світ притиснути до грудей і відчутти повноту життя! . . .

Мою душу запалює іскра, що є часткою того великого огню, яким сьогодні зайнялися душі мільйонів.

У брами найбільшої в світі в'язниці, в'язниці народів, стодарамми грамає війна! . . .

Але за хвилину по мозку пробігає холодна думка: тікати з міста.

Миттю сідаю за письмовий стіл. Відсовую шухлядку, виймаю з неї документи та звертаюся до дружини:

— Марусю, лагодь усе необхідне в дорогу.

— Що, втікаємо?

— Мусимо — і то ще сьогодні.

— А куди?

— Я думаю, що найкраще буде на Садівські хутори. Вони між лісами і далеко від шляху. Там

і сестра твоя вчителькою — матимемо де бурю перебути.

— Чудова думка! Я зараз берусь до роботи.

А за хвилину Маруся лагідно посміхається і показує мені дві подовгасті торбинки із сірого полотна, з дочіпленими до них шнурочками.

— Глянь, Лесіку, — нагрудні торбинки на документи . . .

— Коли ж ти їх пошила? — питаю здивовано.

Маруся вдоволено сміється.

— Це історичні торбинки. Вони вже мають свою традицію — пошиті ще перед польсько - німецькою війною. Я зберегла їх з думкою, що вони ще не раз стануть нам у пригоді . . .

- Ну й предбачлива ж ти!

- Сучасна жінка, що?

(Найсучасніша!

— Ха-ха-ха! . . .

Посміхаюся і я та подаю Марусі документи.

— На, запакуй їх і зберігай при собі. Тут твої й мої разом.

За годину ми вже готові в дорогу. Але мені щось відштовхує, щось підсвідомо затримує, я хочу ще побути в місті до вечора, щоб послухати звідомлення з фронту і краще зорієнтуватися в ситуації.

А цікаво, що діється в місті? Які настрої серед людей?

— Марусю, може пройдемося до міста?

— Та й чого?

— От так собі. Може, побачимо декого або де-що купимо. Сьогодні й крамниці відчинені, казала сусідка.

— Ходімо.

Проходимо вулицями — скрізь повно людей. В юрбі спостерігається поспіх, збентеження, схвильованість.

Нечисленні крамниці нашого міста мають дивний вигляд: подібні до комет або до твердинь. Схожість з кометами надають їм довгі хвости, а з твердинями — завзятість покупців, що приступом беруть кожний вхід.

По деякому часі вдається і нам силою пробитись до одного з промторгів.

Розглядаюся: товарів майже нема, зате, повно крамничного персоналу. За лядами вештаються самі брюнети з дородними носами. Пріють, обливаються потом і нервово обслуговують покупців. Один з них, мабуть завідуючий магазину, почував себе трохи краще. Він тут — як справжній господар: і голову підносить вище, і окуляри протирає щохвилини, і за всім слідкує.

Покупці налягають на ляду, щось тріщить біля дверей, якась жінка лається добірними словами, хтось дає здачі сусідові, аж хльоски лунають.

Завідуючий бігає розгублено і вимахує без-

радно руками, намагаючись утихомирити своїх розбурханих клієнтів.

— Шаа-а! . . . Шаа-а! . . .

Але це не помагає — його ніхто не слухає.

Він ловиться за голову і викрикує на все горло:

— Таваріші, тільки без паніки! . . . Тільки без паніки! . . .

А крамниця — бурхливий приплив моря!

Купивши нашвидку дещо, відходимо. По дорозі відвідуємо інші крамниці — скрізь діється те саме.

За якусь годину промторги нашого міста порожніють і виблискують голими полицками.

Виходити з крамниць і проходити вулицями треба дуже обережно, бо міліція перепиняє кожного, хто несе будьякий пакунок і через те сіє паніку в народі.

Нам удається спокійно вернутись додому. До нас приходять знайомі, ділимося враженнями, розповідаємо про події сьогоднішнього ранку і чекаємо, що кожна хвиля принесе.

Минають години, сонце хилиться до заходу, западає передвечірня тиша.

Раптом повітря пронизує сильне гудіння моторів.

Вискакуємо на подвір'я і зоримо по безхмарній блакиті неба.

Від заходу, на невеликій висоті, надпливає над

місто сім бомбовозів. Їдуть з повагою, без поспіху, наче зловісні виступи смерти, наче заготовлені для когось хрести . . .

Уже над містом.

Люди ховаються в льохи.

А за хвилину судорожно здригаються вікна — повітря розколюють гарматні постріли. То зенітки заходяться лютим ревом і блюють огнем!

Довкола залізних птахів наче хтось б'є великим кресалом об кремінь і вішає брудносірі клубки.

Ось - ось посиплються бомби. Ще хвилинка . . .

Тимчасом сталеві беркути перелітають понад містом спокійно, і щойно, як нечутно стає їх грізного співу - гудіння, на підміському летовищі роздаються громові вибухи.

Згодом зенітки мовкнуть, безслідно розпливаються повішені вгорі клубки і запановує знову тиша.

Незабаром сонце ховається за обрій і в закарках провулків несміливо сідають пещрі сутінки.

Місто притаїло віддих і застигло в тупому очікуванні. Скрізь по вулицях розставлені варти й сновигають військові патрулі. Погойдується важка, пригнітаюча атмосфера.

Надворі темніє і западає паркий вечір. Енкаведе починає свою роботу: по вулицях і по домах відбуваються арешти.

— Лесику, втікаймо — хвилюється Маруся.

— Уже небезпечно — запізно. Можуть по дорозі перепинити. Мусимо чекати до ранку, а вранці подамося.

— Я передчуваю щось погане . . .

— Це схвильованість. Заспокойся, Марусю. Ще буде час на хвилювання. Фуу! . . . Душно! Може вийдемо надвір?

Виходимо під хату і сідаємо на лавочці, що спирається зчорнілою від старости спинкою на зажурену смереку. Маруся щось до мене говорить, про щось питає, чимсь журиться, а я машинально потакую, заперечую, то заспокоюю її. В моїй голові снуються якісь неясні, кошлаті думки.

— Добрий вечір! — стиха падає споза огорожі.

Підношу зір. На пішоході наш добрий знайомий. Він збентежений і кудись поспішає.

— Куди ви, Юрку?

Юрко таємничо посміхається і коротко кидає притишеним голосом:

— Іду в кривку. Раджу й вам це саме зробити. Ось ключ від кімнати панства Власевичів. Кімната порожня. Вас там ніхто не знайде.

Я напружено слухаю. По моему мозку пробігає нараз кілька думок.

— Юрку! Юрку! . . .

Він уже по той бік вулиці. Пускаюся за ним навздогін. Але, відчиняючи хвіртку, я знечев'я глянув у подвір'я і відчув на собі холод: на мене впер-

то дивилася пара очей мого сусіда. Його синя службова шапка з малиновим околушком перехилена набакир, а під кривулькуватим носом демонічна усмішка.

Спускаю голову і поволі, мов під тягарем, іду до хати. За хвилину приходить і Маруся.

У хаті страшна духота, але мене надвір уже більш не тягне. Сідаю до радіоприймача і намагаюся зловити щонебудь про сьогоднішній хід подій.

Маруся тимчасом старанно затемнює вікна і береться лагодити вечерю.

— І чому ж вони нічого не кажуть про фронт?
— говорю немов про себе.

— Скажуть пізніше, — відповідає Маруся.

— Скажуть то скажуть, але досі — ні слова!

— Мабуть, нема чим хвалитись.

— Ото й я так думаю.

Маруся подає вечерю.

— Пригаси вже радіо, Лесику. Від тих маршів уже в ухах лящить!

Після вечері готуюся до сну, щоб завтра раніше встати. Складаю свій одяг, як до сполоху, випихаю всі кишені тютюном і цигарками. Вранці не матиму часу, бо до сходу сонця мусимо вийти з міста.

У кімнаті темно і душно.

Лежу і сон не приходить — його здмухує з моїх повік війна своїм грізним диханням . . .

II

У кошмар сплітаються почварні сновидіння і каменем лягають на мої спітнілі груди . . .

Прокидаюся і починаю вслухатись у таємні тремтіння нічної тиші.

Безшелесно кануть у вічність напоені тривогою хвилини . . .

Тиша.

Раптом до моїх ух долітає густе шарудіння чужих кроків. Бубонить на ганку. Дзенькнула клямка, потягнута кимсь нервово. А за секунду — настирливий стукіт у двері.

Мене обкидає жаром! Миттю зіскакую з ліжка, спішно одягаюся і виходжу в снів.

За дверима тупотня і груба лайка.

Підходжу під двері та з вимушеним спокоем питаю:

— Хто там?

— Да атваряй, не спрашівай!

— Я ж мушу знати, кому відчиняю.

— Представітелі власті! Атваряй!

У мої виски вдарила кров.

Зрезигновано знімаю зі скобля грубу защіпку, повертаю в замку ключ і відчиняю двері.

— Рукі вверх!

Мене нагло осліплює яскраве світло ліхтарки, а до грудей холодною гадюкою торкається дуло пагана.

— Давай вперьод!

Мовчки виконую наказ. Переходжу коридорчик, кухню і затримуюсь у кімнаті біля столу з піднятими вгору руками.

Ця сцена схвильовує Марусю, але не виводить її з рівноваги. Вона з акторським спокоєм дивиться то на мене, то на енкаведистів.

— Зделать тщательный обиск! — коротко кидає лейтенант.

Енкаведисти миттю кидаються хто куди і беруться за роботу.

Лейтенант переможно проходиться по кімнаті й розглядається по стінах. Побачивши в правому куті образи у вишиваних рушниках, він їдкою усмішкою викривлює своє червоне обличчя, перекладає цигарку в лівий куттик уст, козирок підкидає поза лоб, руки вбиває глибоко в кишені синього галіфе, замашисто чвиркає крізь затиснуті зуби і наче випльовує з себе:

— Пасматріте, таваріщі. — это саветскій учитель! Ему дозволено било воспітывать саветскіх детей! А сматріте ка — у него есть ікони . . .

По хвилині звертається до мене:

— Ех, ти сволоч, разтаку тваю мать! Вредний гад!

І гримнувши кулаком у стіл:

— Раздавіть етакаво гада!

Вимовивши останнє речення, лейтенант починає насвистувати собі під носом мелодію «Катюші».

А «представителі власті» дбайливо перетрушують усі закамарки мого помешкання. Вони риються в письмовому столі, в шахві, в комоді, перекидають книжки на етажерці.

Маруся пильно стежить за їхніми рухами, щоб не підкинули чогонебудь.

Час довжиться. Хвилини видаються годинами.

Я все стою біля столу з піднятим згору руками. Руки терпнуть і тяжіють, наче олов'яні. В голові шумить, у висках стукоче, на тіло налягає втома.

Лейтенант сідає за стіл та береться до переглядання книжок і фотографій, що їх подають енкаведисти, як підозрілий матеріал.

За короткий час у кімнаті наче побойовисько: безладно розвидані по столі й по підлозі книжки, папери, фотографії, з відеунених шухляд комоди визирає скуйовджена білизна . . .

Спокійно, але грізно дивиться із стіни на це все Тарас Шевченко, і здається, що він уважно водить своїм суворим зором за рухами кожного енкаведиста. Сердито насуплюються його широкі брови і очі наливаються гнівом.

Помешкання перетрушене.

Тепер енкаведист робить у мене особистий обшук. Обмацує кишені, вивертає їх і, наткнувшись у кожній на тютюн або цигарки, питає з підозрінням:

— Зачем егаво столько?

— Я багато курю, і тому стільки набрав, — спокійно відповідаю.

Особистий обшук добігає до кінця. Аж нараз... енкаведист витягає з нагрудної кишенки якийсь кругленький предмет. Обертає його в пальцях, пильно приглядається, несе до світла, а опісля здивовано до лейтенанта:

— Таваріш лейтенант, у нево немецкіє деньгі!

Лейтенант зривається, як опарений, хапає з рук енкаведиста знайдену монету, приглядається до неї з міною знавця-нумізматака і, прищуривши очі, загинає під мою адресу грубого матюка.

Але лайка лейтенанта мене не хвилює і не залякує. Мені байдуже — хай лається, як уміє. Мої думки зараз кружляють довкола знайденої монети. Я намагаюся пригадати, що це за гроші і де вони в мене взялися, що й забувся вже про них. Ага, пригадую . . . Це ж та стара австрійсько-царська монета, яку я знайшов ще минулого року та й укинув у кишеню.

Я не кваплюся з відповіддю лейтенантові, звідки в мене взялися «немецкіє деньгі». У мене на обличчі залоскотала легенька усмішка. Мені хочеться голосно засміятись . . .

Енкаведист старанно загортає грейцара в папір і залучає до сконфіскованих книжок і фотографій.

«Ну, що ж, — думаю, — хай собі. Це йому до-

поможе швидше стати орденоносцем . . . »

— Скарее, ребята! Канчайте! Уже світає, — нетерпеливиться лейтенант.

Згодом енкаведист рапортує:

— Таваріщ лейтенант, обиск акончен!

— Так пашлі!

Енкаведисти забирають сконфісковані речі і виходять, а лейтенант наказує мені опустити руки вниз і коротко кидає:

— Давай вперед! Пашлі!

Питаю, чи можу попрощатися з дружиною. Він байдужим рухом рўки дозволяє.

Попрощавшись, звертаюся бадьоро до Марусі:

— Не падай духом — кріпися, Марусю . . .

А вона держиться гордо і не виявляє свого болю перед цими жорстокими людьми. Але я в кутиках її очей бачу приховані сльози. Вона мовчки робить у повітрі знак хреста.

Це помічає лейтенант і завважує іронічно:

— Зачем крестить — его не поможет!

У моїй душі щось обривається і важким тягарем лягає на серце. Востаннє схрещуються наші погляди, і мій зір швидко пробігає по кімнаті.

— Ідьом, ідьом! — підганяє лейтенант.

Виходжу.

Надворі сіріє.

Мене охоплює свіже ранкове повітря, в голові кружляють стривожені думки, мій слух ловить останні Марусині слова.

Іду прямо до хвіртки, що веде на вулицю, але лейтенант завертає мене і направляє за хату, в садок.

Тенькнуло серце і прискорило удари . . .

«Ведуть під дерево» . . . — шепнула думка.

У вухах дзвенить — це дзвонять останні хвилини . . .

За мною лейтенант. Здається, витягнув наган і тримає наготові . . . За спиною холод! Відрухо-во здригаються нерви! Напружено слухаю, коли наступить сухий тріск курка. Всією силою стримую нерви, щоб не відвернутись. Он ясен — це туди. Ні, минаємо. Веде під паркан. Там уже й енкаведисти чекають. Кровожадністю палають їх очі. Ще хвили-на . . .

— Пашлі, ребята!

Я наче прокинувся. Глибоко віддихаю і йду в напрямку вулиці.

Енкаведисти видовжують крок і спішають заспа-ною вулицею Шолом-Алейхема вниз — у стару жи-дівську дільницю. Довкруги тиша, лише дахи від-дають луною важкі військові кроки.

Не оглядаюся, але кінчиками нервів відчуваю близькість направлених у спину чотиригранних нтиків. Це відганяє від мене всяку думку про вте-чу.

Так конвоюваний, сходжу вниз вулиці. В про-вулку стоїть вантажне авто. Мене підводять до ньо-

го і наказують хутко сідати. Не надумуючись, вискакую наверх і сідаю на плащ-порохівник, який я захопив із собою. Під протилежною стіною платформи лежить лицем униз якийсь чоловік в однострої пожежника. Його руки зв'язані ззаду грубим посторонком, а лице вимазане болотом.

— Скарее, ребята, скарее! — гукає лейтенант на своїх підвладних.

На газогенератор вискакують енкаведисти і схрещують над нашими головами і пичасті штики.

Пирхає мотор, і важкі колеса автомашини котяться підстрибуючи по нерівному бруку вулиць.

За кілька хвилин ми вже в високоопарканеному подвір'ї Енкаведе.

- - Слезай! — різко падає наказ.

Швидко зіскакую. Натомість пожежника скидають на брук, мов колоду. Він глухо постогнує і намагається підвестись на ноги, але це йому не вдається. Згодом розв'язують його і нас обох уводять до будинку.

Вартовий у коридорі міряє нас гострим поглядом своїх скісних очей і сердито спльовує.

Ведуть нас уздовж коридору, а потім наглим рухом брутально впихають до подовгастої кімнати. За письмовим столом — низький, присадкуватий енкаведист.

— К стенке їх! — недбало кидає не підводячи голови.

За спиною пробігають мурашки і терпне шкіра. Але за хвилину заспокоююсь. Жахливе «к степке» мало інше значення, ніж звичайно: нам наказано лише повернутись лицем до стіни, щоб нічого не бачити.

Вбивши зір у стіну, сиджу нерухомо з чверть години, а за той короткий час входить і виходить осіб десяток — дорослі і підлітки.

Не воруюся, лише скісним мигцем очер лобую тих, що приходять і відходять. Двох перших не знаю по прізвищу, але я їх не раз бачив. Один з них живе біля старої синагоги. Так, це він. На столі лежив якусь записку. Енкаведист читає і бурмоче під носом:

— Таваріщ діжурний, готово! — спішно рапортує прибулий до дижурки енкаведист.

— Ну, так давайте! Тільки скоренько! — з таким же поспіхом наказує дижурний.

— Пашлі!

Зриваємося і хутко виходимо.

На подвір'ї пирхає вантажне авто. Площадка набита вщерть якимись людьми.

— Садісь!

Видряпуємося на верх і втискаємося між збиту масу. За хвилину гаркає мотор, і ми скажено жене-мося пустими вулицями міста в напрямку Ікви.

Минаємо мости. Авто скручує в бічну вуличку, що великою кривулькою лягла над коліном річки.

і раптово зупиняємося. Десь у заламанні мурів ко-
нає останній гуркіт коліс.

Перед нами масивна залізна брама найбільшо-
го і найгірнішого будинку в місті.

Понурі мури дихають грозою і нерозгаданою
таємницею смерті . . .

І І І

З протяжним металічним скрипом зачинаєть-
ся брама, і нас проковтує велика паша в'язниці.

Над чотирикутнім просторим майданом висить
пригнітаюча атмосфера, що важким каменем наля-
гає на схвильовані груди.

Автомашина пронизливо гуде в глибокому
склепінні брами, немов боїться показатися на ши-
рокий майдан.

— Слезай! — падає коротко.

Злазимо і стаємо мовчки під муром. Незаба-
ром з'являється в'язничний стражник, обкидає нас
згідливим поглядом і вигукує з погордою:

— Пашлі, пашлі!

Увіходимо в холодний коридор. Стражник за-
тримує нас і рапортує дижурному енкаведистові.
Біля нас появляється озброєна сторожа.

Переді мною ковани двері, а на них табличка:

«Канцелярія дижурного». За хвилину звідти виходить хирлявий, низенький енкаведист, свердлить нас гострим зором своїх малих зеленкуватих очей і голосно спльовує. На його правому боці бундючно настовбурений наган.

Постоявши трохи, енкаведист швидким кроком вертається до канцелярії і викрикує пискливим голосом крізь віконце біля дверей:

— Захаді па аднаму!

Входить перший.

Я стою третій з черги.

Минає кілька хвилин.

Прислухаюся: ударів, ні крику не чути. За дверей продираються поодинокі, непов'язані слова.

Уже моя черга. Швидко виходжу.

Під одною стіною невеличкої подовгастої кімнатки — масивний дубовий стіл, а під другою — темнозелена шахва військового стилю. Біля столу — два заялозені табурети. На одному сидить енкаведист, що спішно виповняє якісь анкети. Хирлявець із зеленкуватими очима стоїть посередині, широко розставивши ноги і вбивши глибоко руки в кишені синього галіфе. Його поза визиваючо-сатистична.

— Раздевайтесь!

«Битимуть!» — щось шепче над ухом, і попід шкірою пробігає мороз. Але зберігаю спокій і скидаю із себе піджак.

Савсем доната! — подратовано викрикує хирлявець і притупує ногами.

Спішно роздягаюся. Хирлявець принаглює і підганяє.

Босі ноги діткнулися холодної цементової долівки. Брр! . . . Як неприємно!

За хвилину стою зовсім голий.

Стражник що сидить при столі, виповняє анкети листки «лічного дела». Він кидає короткі питання, а я відповідаю на них, подаючи ім'я, прізвище, по батькові, рік народження і, взагалі, проказую всю молитву, яку на кожному кроці приходиться відчитувати в щасливій країні рад.

«Лічное дело» готове. Стражник поставив на течці чотирицифрове чергове число.

Тепер хирлявець бере мене в свою опіку. Наказує підняти руки вгору, витягнути перед себе, в боки, спустити вниз, узятися під боки та зробити на команду кілька присідів. Потім ідуть звороти на місці: ліворуч, праворуч, кругом. Словом, виконую основні елементи муштри, виконую машинально і в послухом новобранця. Але думка ні на мить не дає мені спокою: вона стурбовано б'ється і питає — чому? навіщо це? То ж я міг би цю муштру виконувати і в одязі — чому ж мене роздягнули? чому в той спосіб глумляться наді мною? В польській в'язниці я також проходив деяку процедуру: і стригли від ніг до голови, і дезинфекували,

і заводили подібні персональні справи, а, все таки, чогось такого я там не бачив.

Долівка зимна, та я вже холоду не відчуваю — у мене температура підноситься і стає зовсім гаряче, а справи продовжуються . . .

Тимчасом стражник перетрушує мій одяг, нищпорить по кишенях і викладає на стіл усе, крім цигарок і тютюну.

— Адеваца! — пискливо викрикує хирлявець.

Відчуваю пригноблення й упокорення. Бай-дужно, мов бездушний робот, одягаю на себе все по черзі, але одночасно спостерігаю, що моя гардероба вже дещо zdeкомплетована: ні підв'язок, ні шнурівок, ні інших деяких частин. Мацаю по спідній кишені піджака, де був портфель, а там . . . і місце захололо. Забрали все: і портфель, і особисті документи, і кількасот карбованців. Не питаюся, чому це зроблено — тут, очевидно, такий уже звичай . . .

Хирлявець дає знак рукою, і я виходжу на коридор. Тут не доводиться довго чекати: до мене підходить енкаведист і веде вздовж, а потім ліворуч довгого темного коридору.

Іду обережно, несміливим кроком, щоб не стукнутись лобом у стіну або не покотитись стрімголов у якусь «спец-яму», звідки, при допомозі електроструму, ідеться прямисінько до Авраама в гості . . .

Наскільки щасливий був би зараз від мене смак, коли б він опинився в моїй шкурі. Він кудь краще почувався б, бо своїми чутливими шупальцями міг би хоч нащупати небезпеку.

— Стой! — різко падає за спиною.

Зупиняюся на місці.

Енкаведист відчиняє в правій стіні коридору невеличкі масивні двері й наказує ввійти всередину. Роблю короткий крок і затримуюся. За собою чую скрип дверей, брязкіт ключів і віддалення кроків енкаведиста.

Мене окутує пригнітаюча, лапата темрява. Стою непорушно на одному місці, немов оплутаний грубим павутинням. Боюся поступити крок уперед, а навіть руку простягнути перед себе, бо не знаю, де я і чи не попав у таємничу камеру смерті.

Минає з пів години. Відчуваю холод і втому. Хочеться сісти або хоч опертися об стіну. Однак, невідома й непевна обставина відштовхує мене від такого наміру. Силою волі перемагаю втому і лишаюся далі на тому самому місці. Роблю кілька глибоких віддихів і відчуваю, як крізь ніздрі протискається тухле і повне вогкості повітря. Воно мене тисне, налягає на груди і тхне цвіллю стін. Нагло приходить на думку, що в мене є сірники. Черкаю і бачу: квадрат не більше одного метра замикає чотирьма покриті цвіллю стіни. Зітхаю з по-

легшенням і пробую сісти, але нараз охота до сидіння безслідно щезає: я рукою диткнувся зовсім мокрого цементу. Мене огортає жах! Я ж тут довго не висиджу — тижнів два найбільше і мій організм висмокчуть ці вогкі, холодні стіни.

Час повзе, мов черепаха. Проходять поволі довгі години. Вони мені видаються роками . . .

Тісна й вогка темничка гнітить щораз сильніше. До голови лізуть і клубочуться в ній різні думки, немов черв'яки в розбитім глечику. Курю цигарку за цигаркою, щоб розігнати, розвіяти їх, та даремне зусилля — вони настерливі, як оси в серпневий гарячий день. Згодом вони зливаються в один бурхливий потік, і здається, що він своїм шумом наповняє не лише мою голову, але всю темничку.

Почуваюся змучений і голодний.

На коридорі лунають кроки, бряжчать ключі і за хвилину різко падає в пітьму:

— Вихаді!

Виходжу і мовчки йду вздовж того самого коридору, яким уранці мене приведено сюди.

Переді мною просторий в'язничний майдан, а над головою — самоцвітне, ласкаве сонце . . . Грає золоте проміння і сміється життям . . .

— Давай вправо! Захаді!

Я знову внутрі будинку. В ніс б'є страшний сморід, у повітрі опар і невимовна духота. Стою розгублено.

— Раздевацца!

Розпалений дезінфектор жадібно ковтае мій одяг і за пів години вертае скуйовджене шмаття, від якого несе своєрідним смородом --- смородом в'язниці.

Острижений під нуль, овіяний в'язничною атмосферою, зголоднілий і пригноблений, я пнуся вгору, а властиво пнуть мене, але не по суспільній драбині, а таки ~~по~~ступнях звичайних бетонних сходів. Моя голова наливається шумом, і здається, що в тому шумі чую пісню:

«Широка страна моя родная.

Много в ней лесов, полей і рек!

Я другой такой страны не знаю,

Где так вольно дышет человек» . . .

Третій поверх. Брязкіт ключів, скрегіт замка і . . . за мною залізом ковані двері, а переді мною — загразоване вікно.

Я в камері ч. 24.

IV

Стою біля дверей і тупо дивлюся не то на гра-ти, не то на групу людей, що здивовано приглядаються до мене. В моїй душі сплітаються якісь дивні почуття: і сум, і жаль, і туга, і важкий докір до когось. Але нараз усе обривається, і я відчуваю приплив бадьорости.

— Здорові були, товариші! — кидаю крізь легку усмішку.

— Доброго здоров'я, — відповідають півголосом.

— Громадка збільшується . . .

Замість відповіді, у декого по обличчі пробігає несміливий промінчик.

Мене оточує шестеро людей, переважно селяни, лише двоє своїм зовнішнім виглядом скидається на людей з міста. Зав'язується балачка, в часі якої помічаю, що я опинився не серед того елементу, який без в'язничної атмосфери бути не може, який вібрами своєї zdeформованої душі ловить солодку мелодію в'язничних мурів, а прямо серед людей, що їх глузлива доля сюди кинула, щоб над ними поглумитись. Це випадкові люди, що попали в ці мури збігом обставин або в наслідок жорстокої дійсності.

— Коли вас забрали? — питає один притише-ним голосом.

— Сьогодні вночі. А вас?

— Також.

— Усіх?

— Усіх.

— То слава Богу, що хоч між нами нема ні одного злочинця! — вдоволено підхоплює худий, блідолиций інтелігент.

— Ми всі злочинці, товаришу, — відповідаю іронічно.

— Як це?

— А так! . . .

Не розумію вас?

— Шкода! А пора б уже й зрозуміти! . . .

На його обличчі здивування, а селяни зацікавлено прислухаються.

— Коли б ми на волі, я ваші слова міг би прийняти за образу, а особливо — ваш повчальний, іронічний тон — продовжує ображений співбесідник.

— Думаю, що ні! . . .

То ви погано думаете.

А ви непотрібно ображуєтеся, бо ми такі справді злочинці.

— Ви, може й злочинець, але я до цього не почуваюся. Я ж до вчорашнього дня чесно працював для держави, нікого не вбив, не спалив, не вкрав і кривди нікому не заподіяв! . . . Ні, я за собою не почуваю ніякого злочину!

— То чому ж ви тут опинилися, коли ні в чому невинні?

— Чому? Я знаю чому! Прийшли вночі, забрали та й посадили ось тут! . . .

— Отож, бачите — вас за те посадили, що ви злочинець! Ви початі й народжені в злочині. Отруту злочину ви висмоктали з материнських грудей разом з молоком, а ваша душа п'яніла від отруйних пісень, що їх мати над колискою співала! . . . Ви злочинець тим, що цупко держитеся рідних

традицій і носите в душі свого національного бота . . . Але пробачте. Здається, я забагато сказав . . .

— Не бійтеся — всі свої, — вже лагідно говорить співбесідник, глибоко заглядаючи мені в очі.

— Хочби й не свої — байдуже! Те, що я сказав, мені сьогодні вже не зашкодить і не допоможе.

Балачку перериває несподіваний скрип дверей.

До камери вкидають ще одну жертву — якогось хлопчину. Він стоїть біля порога, мов приголомшений, обводить нас розгубленим поглядом, переступає з ноги на ногу і не знає, що йому почати.

— Сміливіше, хлопче, сміливіше! Не соромися нас та не гордуй новою хатою. Ходи до гурту, — звертається один із селян, кремезний дядько.

Хлопчина приходить трохи до себе, обличчя роз'яснюється і веселішає.

— Швидше, сину! Клади он мішок під стіну та й відпочивай. Ти, певне, не виспався — зарання розбудили, га-а?

Хлопчина підходить до стіни, кладе на підлогу свій клунок і, не промовивши й слова, сідає на ньому.

— Ось ще один злочинець . . . — гірко завважує селянин. — У нього ще й мамине молоко на губах. А скільки тобі років, хлопче?

— На Покрови буде п'ятнадцять, — несміливо
відповідає хлопець.

— Звідки?

— З Дорогостай.

— З малих, з великих?

— З великих.

— Коли взяли?

— Вночі.

— За що?

— Або я знаю . . . Мені не сказали за що.

— І ти не здогадуєшся?

— Ні . . .

А по хвилині додає з сумом:

— Може, за батьків . . .

— А що ж твої батьки зробили?

— Вони то нічого не зробили, але їх вивезли.

— Вивезли, кажеш?

— Еге!

— А коли?

— Ще минулого року, десь незабаром після
Різдва.

— Чому ж ти не поїхав з батьками? — пере-
биваю їх розмову.

— Та я поїхав би, але мене тоді не було вдо-
ма. Я був у тітки на Вигнанці. Коли вернувся, то
вже нікого з моїх не застав. Стояла порожня ха-
та . . .

Хлопчина важко зітхає.

— Мені сусіди сказали, що вночі приїхали з

району, забрали маму й тата, посадили на підводу та й повезли на станцію. За кілька місяців до титки прийшов лист з Казахстану . . .

— Від батьків? — уважно запитую.

— Так, від батьків . . . Тато написали.

— Ото, небоже, ти за них і покутуєш, — співчутливо заявляє селянин.

— Хіба ж вони в чому винні або я? . . .

— Хто тепер про вину питає, хлопче? То колись, бувало, винен — посадять, а невинному й волос з голови не спаде. Ех, та що й казати! . . .

Селянин досадно махнув рукою.

— А ти думаєш, хлопче, що я винен або ці люди винні? Я ж зроду не їв тюремного хліба і мій батько його не пробував. Та ось, на старість літ, прийшлося скоштувати, бий його сила Божа!

Сплювує з пересердя і схвильовано проходжується по камері.

— Хто з вас має закурити, люди добрі? — питає блідолиций інтелігент.

Мовчки витягаю цигарки, частую його та інших.

Куримо.

Клубки синього тютюнового диму наповняють душну камеру та знімаються вгору, мов ранковий опар над розпареним багнищем. Балачка вривається. Кожний поринає у власних думках, а дехто з цигаркою в зубах нервово проходжується по камері.

Пройшовшись разів кілька від вікна до дверей і від дверей до вікна, я сідаю під стіною прямо на підлозі та перебираю у важких думках.

Під протилежною стіною сидить Блідодлиций і тупо дивиться на віконні ґрати.

Хвилинами в камері стає зовсім тихо, лише коридори ні на мить не вмовкають. Шарудіння ніг, скрип дверей і притишений брязкіт ключів щохвилини зраджують понуру таємницю в'язничних мурів.

— Мерзотники! Навіть сісти нема на чому! — обурюється Кремезний.

— Хочеться вам вигод . . . — кидаю жартом і щойно тепер помічаю, що в камері нема ні лавки, ні стола, ні сінників. Довкола голі стіни, а між ними — невеличкий квадрат паркетної підлоги. Лише в кутку біля порога прикрашує камеру велика «параша», що дихає карболкою і ще якоюсь неприємною сумішшю в'язничних смородів.

Надходить обідня пора. До камери вносять величезний казан, у якому парує капуста із перегнилої старої капусти.

— Падхаді па одному! — викрикує дебелий куховар.

Ми дивимося мовчки і не підводимося з підлоги.

— Чаво лежіш, свінное рило?! Не слішиш, что тебе гаварят? — сердито гукає ключник.

— Ми не маємо чого вставати, — відповідаю спокійно.

— Пачему?

— А потому, що ми не маємо в що набрати і чим їсти.

— Как ето?

— Бо нам не видано ні мисок, ні ложок.

— Тьфу, чорт вазьми! Столько вас нечистая сіла натаскала сюда, что не із чево даже кушать! Так наберай в фурашку!

Ми вимушено сміємося з грубого дотепу, чим задобрюємо ключника і він приносить нам декілька бляшаних мисок.

Набираємо брудної рідини, від якої заносить кислим запахом капусняку, і випиваємо її для заспокоєння голоду.

Тепер у людей вступає кращий гумор, веселішає настрій і життям забарвлюються задумані обличчя. Пливе балачка, хвилинами вибухає стриманий сміх, падають налиті гнівом слова, інколи вирветься тихе зітхання. В камері страшна духота.

Я вслухаюся в гомін камери і поступово відчуваю нервові відпруження. Тяжкі сонна голова і хилиться на твердий паркет. Лежу півсонний. По мозку ще блукає якась запізнена думка, повільно обновується якийсь образ з останніх переживань, у вухах брєнить якийсь недокінчений звук, хтось розсипає над головою дрібні дзвіночки . . .

— Вставайте! — кричить хтось прямо над ухом.

— А чого вам?

— Вставайте — літаки!

— Де?

— Над нами!

— Хай собі . . .

— Бомбардують!

— Невже?

— Хіба не чуєте — мури трясуться?! Вставайте!

Зриваюся і напружено слухаю: десь недалеко ревуть зенітки, над головою з сухим тріскотом рвуться шрапнелі і пронизливо гудуть ескадрилі бомбовозів, за містом роздаються громові вибухи бомб.

— Ми пропали! — кричить перелякано Блідоліций. — Нас збомбардують!

— Заспокойтесь, товаришу, і не наводьте паніки на людей! — звертаюсь до нього майже наказовим тоном.

— Нас збомбардують! — повторює він, розгублено бігаючи по камері.

— То й чорт бери! — сердито кидаю і підбігаю до вікна.

Поміж грубих ґрат невеличкими квадратиками синіє небо, а по ньому пливуть на схід суворо-могутні ескадрилі. Їх гуркіт щораз віддаляється і за декілька хвилин розпливається в просторах.

У камері запаповує тиша.

Блідолиций з полегкістю переводить віддих, витягає хустинку і стомленим рухом змахує її із чола. Я дивлюся на нього і злегка посміхаюся. Він засоромлено стигає зір додола.

Тимчасом у камері вив'язується пожвавлена балачка. Хтось захоплено розповідає, широко вимахуючи руками, хтось перечить, а хтось інший сердиться і невдоволено буркає під носом.

— Ех, і кресали ж по них!

— Та й вони гатили незгірше!

— Мабуть, кидали на станцію.

— Я думав, що вже й нам обсунеться на голову якийсь гарбуз . . . — з жартом додає молодий чоловік в уніформі пожежника.

— А воно то й шкода, що не скинули хоч маленького, — докидаю від себе, щоб подратувати Блідолицого.

А він, злобно блимнувши на мене білками, коротко кидає:

— Свинство!

По камері котиться здушений сміх.

Раптом довгі коридори віддають сильним резонансом жіночий крик.

Ми насторожуємося.

— Чому ви мене привели сюди, кати прокляті? У мене діти! . . . Пустіть мене до дітей! . . .

— Малчі! — лунає відповідь і наступають глухі удари.

Запитливо схрещуються наші погляди, холодною повагою застигають обличчя, на душу обувається якийсь тягар.

Минають години.

Коридори щораз частіше відзиваються брязкотом ключів, шарудінням масових кроків, а іноді — брутальними викриками стражників.

Надворі починає смеркатись.

Постінах камери несміливо ковзаються легкі сутінки і стиха сідають по кутках. Віконні ґрати наче розростаються, немов лапи величезного павука, що сидить у чотирокутнику глибокого вікна і грізно чатує на здобич.

Перед вами — повна нерозгаданих таємниць в'язнична ніч. Уже відчуваємо її грізний подих...

Важкою хмарою насовується над камеру неспокій і тривога.

На коридорі протяжно викрикує стражник:

— Паверкаа-а! . . .

Знову западає пригнітаюча тиша, а за декілька хвилин цементи коридорів дунко віддають важкі військові кроки.

Брязчать ключі і біля наших дверей. До камери входить двоє енкаведистів. Ключник командує: «Смірна!» Ми виструнчуємося і з тривогою споглядаємо на прибулих. А вони оглядають нас, щось записують, обстукують дерев'яним молотком ґрати і на відході один кидає недбало:

— Лажітесь спати!

Лягаємо покотом на голій підлозі: четверо під одну стіну головами і четверо — під другу, посередині сходяться наші ноги.

У камері, як лук, напрута тища, крізь яку хвилинами продираються важкі віддихи людей.

Я лежу так, що бачу тільки одну половину вікна. Ліворуч біля мене хлопчина, а праворуч — чоловік в уніформі пожежника. Чую, що не сплять обидва. Скулений хлопчина клубочком підкочується під мене, немов шукає батьківської теплоти. Хвилинами нервово здригається.

— Не можеш заснути, хлопче? питаю пошепки.

— Чомусь не можу . . .

— Заспокійся, ні про що не думай, то й сон прийде.

— Коли якось не можна не думати . . .

— Рахуй собі тихенько: один, два, три, чотири . . . Тим відженеш думки від себе і заснеш.

— Один, два, три, чотири . . . — монотонно шепче хлопчина і поволі засинає.

— Ви йому добру пораду дали, — каже сусід з правого боку. — Але мені, мабуть, і це не допоможе.

— Хвилюєтесь?

— І хвилююся, і кості болять. Мене ж почовили сьогодні ті мерзотники, як колоду.

— То це, може, ви вранці лежали на авті зв'язані?

— Я.

— А чому вас везли зв'язаним?

— Бо я втікав і мене зловили.

— Били?

— Немилосердно! Думав, що заб'ють. Слава Богу, що хоч живим пустили.

— Ви самі чи й родину маєте?

— Жінку й двоє дітей . . . Коли б хоч її не посадили через мене.

— Невже ж би? Ні, не повинні цього зробити.

— То й я так думаю. Але чи їм вірити? Може бути і на жінку донос.

— Хіба ви здогадуєтесь, за що вас узяли?

— А хто його знає . . . Я весь час працював у протипожежній охороні і, здається, нікому нічого поганого не зробив та й політикою не займався. Але ось, як бачите, прийшли, забрали, побили і запроторили сюди. Це на мене впало, як грім з ясного неба! . . .

— Хтось то вам уже зробив цю послугу.

— Я трохи догадуюся. Ви знаєте Фінкельштейна?

— Котрого?

— Нусіма.

— Знаю.

— Це, певне, його юдина робота! Він скрізь треться: і в райпарткомі, і при міліції, і на енкаведе.

— А що, ви ворогували з ним?

— Колись посварився.

— То це вам і нитка до вашого клубка.

Пожежник важко зітхнув.

— Ох, і болять же ребра. Коди б хоч підстелити щонебудь під себе, а то підлога прямо врізується в тіло.

— Тягніть плащ у мене спід голови — все буде трохи м'якше.

— Ні, спасибі . . .

— Та беріть бо!

Сам витягаю плащ і подаю йому. Він згортає вдвоє, кладе під себе і за декілька хвилин засинає.

І мене морить сон по невиспаній ночі, але неспокійні думки не дають заснути. Дивлюся в вікно і бачу, як поміж ґратами по глибокій синяві неба пливуть зорі, широкою смугою сіріє молочний шлях, спадає на землю заблуканий метеор. Між іскристими зорями стоїть Маруся з сумними очниками в очах . . . У повітрі кладе знік хреста мені на прощання . . .

В'язниця давно вже заснула, дишуть тишею камери, лише коридори час від часу віддають луною кроки енкаведистів, і десь з підземелів добуваються тяжким стогоном глухі, здушені крики.

Я ще довго лежу на твердому паркеті, і бажаний сон не приходить.

V

Будиться сонячний ранок, скапують дрібні росинки з ґрат нашого вікна, камера знову наливається життям.

З душі пливе тиха молитва, якою вітаємо: ясний ранок, тепле сонячне проміння, свіже ранкове повітря і той клаптик блакиті неба, що продирається крізь горішні шибби заґратованого вікна. Молитва наша безшелесно проникає холодні й непривітні мури в'язниці та лине до домашніх огнищ, несеться золотими полями та знімається сильним акордом до Всевидячого Бога . . .

Час тягнеться поволі і на сумних обличчях в'язнів непомітно кладе свою печать. Душа спадає гнівом, родить тисячі важких питань, щемить докором до когось і набігає терпким болем.

— Чуєте? Знову привели! — гнівно цідить крізь зуби Кремезний.

— Ведуть день і ніч! Без кінця ведуть!

— І як ті мури можуть умістити стільки народу?

— Вмищають, окаянні.

На коридорі почулися кроки.

— Цсс-с! Ідуть . . .

Хтось відхиляє дощечку і заглядає крізь вовчок до камери.

— Да здесь места нет!

— Ну, так пашлі дальше!

Кроки віддалилися. Ми питально переглянулися.

— Ще й до нас хотіли когось укинути! Тут уже й так повно! — обурюється Блідолиций.

— Повно то повно, але коли б одного - двох укинули, то не зашкодило б. — додаю від себе.

— Та в нас і так нема чим дихнути — маленька ж камера.

— Нічого, витримали б якось. Зате знали б, що діється «на волі», як там війна йде . . . Це ж свіжі люди. Вони, напевно, щойно сьогодні забрали, а тому знають дещо з останніх подій.

— Це правда, — авторитетно підтакує Кремезний.

Нашу розмову перериває хлопчина, що весь час стоїть під вікном і вдивляється в небо:

— Але ж і розліталися! . . . Мабуть, щось напюхали, коли так завзято нишпорять від самого ранку.

— Рахуй, рахуй, сину, а потім нам скажеш, скільки нарахував. — добродушно поєміхнувся Кремезний.

— Ай-я-яй! . . . Ходіть побачите, яка гурма їх летить . . . Цілий ключ, як журавлі . . .

Повітря пронизує сильне гудіння моторів, що

могутньою хвилею заливає камеру і дзвонить по віконних шибках.

Минають грозою налиті хвилини.

Гуркіт поступово слабне і віддаляється. Десь за містом вибухають бомби.

У камері хвилина тиші.

— Дивно і незрозуміло . . . — дивується Кремезний. — Чому ж сьогодні по них не стріляли?

— Може, втікають? . . . — виривається несміливе питання в пожежника.

— Так скоро? Це неможливе! — рішуче заперече Блідолиций.

— А я думаю, що на світі все можливе . . . — кажу посміхаючись.

— Як? Така сила війська і всякої зброї на кордоні і так скоро відступ?

— Хіба ж фронт тримається на самій зброї або на бездушній масі війська? Силу фронту треба міряти також силою огню, що спалахує в воєняцьких серцях. Цей огонь, найсильніший з усіх огнів, спалює й обертає в попіл матерію, перемагає саму смерть, відганяє всі страхіння війни і робить з людини фанатика, перед яким немає неможливостей.

— Я з вами погоджуюсь, — задумано говорить Блідолиций. — Звичайно, дух — це сила армії. Але я далекий від того, щоб нехтувати і матеріальну силу.

— Не розумно було б нехтувати одно і дру-

ге, бо дух без матерії був би лише абстракцією, а матерія без духа — приспаною силою.

— Знову йдуть! — голосно викрикує хлопчина. — Ну, й розліталися! . . . Дядьку, а ходіть побачите — блищать проти сонця, як срібні хрестикки . . .

Кремезний мовчки підходить до вікна і разом з хлопцем дивиться в небо.

За хвилину літаки пролітають, і в камері настає неприємна тиша. Час пливе повільно, немов заслухався в чарівну ритміку всесвіту і звільнив свій одвічний біг. Сонце ліниво викочується на небосхил, а його золоте проміння ковзається по ґратах, пасеться зайчиками по підлозі і безшелесно відходить з нашої камери.

Надходить південь, приносять обід, ми домагаємося мисок і ложок. Просимо дижурного, щоб видали нам якінебудь сінники, бо, мовляв, не можемо, як худоба, на голій долівці спати.

На це дижурний з іронією:

— Ладно, ладно, валучіте завтра! Всього буде, всьо дадім!

— Гражданин дижурний, може хоч сінники сьогодні дасте. Між нами ж бо є, як самі бачите, старі й хворі люди — як же їм на голій підлозі спати? — переконує ключника Блідолиций.

Але ці слова, замість зворушити ключника, викликають у нього глумливу усмішку. Похитуючи головою, він цідить крізь зуби:

— Ех, чудаки с вас, чудаки! Сїйбогу, чудаки!
Да єто всьо ненужно вам будет . . .

Після цих слів ключник замашисто чвиркнув в напрямку параші і каже кухареві принести миски. Наливають у них якусь чорну юшку, але не всі її випивають. В'язнів огортає гробовий настрій. Де-хто зовсім не доторкається до страви, відсовує миску на бік і поглиблюється в думках.

У камері тяжка година, ще повільніше тягнеться час, настрої усе гіршає і не веселішають нахмарені обличчя в'язнів. Один поринає у власних думках, той мовчки ходить по камері, іншій, підклавши руки під голову, лежить горілиць і тупо дивиться в стелю.

Я сідаю під стіною, курю цигарку за цигаркою і поринаю в кошмарі думок. На душі стає чомусь важко і тоскно. Чомусь в'язничні мури щораз більше пригнітають, насуплюються грозою, душать і здається, усім своїм тягарем налягають на груди.

До мене підсовується хлопчина, злегка доторкається до мого плічка і несміливо звертається:

— Дядю . . .

— А що?

— Що з нами буде? . . .

— Що ж з нами буде? Що буде, те буде! А чому ти про це питаєш?

— Бо мені так чомусь тяжко, так неспокійно . . .

- Ти б краще ні про що не думав і не спав собі трохи.

Хлопчина глибоко зітхає і мовчки похиляється на стіну.

Мурахи знову потрясає сильний гуркіт літаків. Вслухаюся в нього. Він мені видається найприємнішою мелодією . . . Я бажаю всією своєю істотою, щоб та мелодія звучала якнайсильніше, щоб ті літаки, як гайвороння, небо вкрили . . .

Пролітають сталеві птахи, і знову в мурах сідає пригнітаюча тиша.

Ах, ця тиша — убивча тиша в'язниці! Вона п'яним шумом наповнює розпалену голову, дихає негасимим прагненням волі і вливається в душу якимсь неокресленим бунтом. Хочеться зрватися з місця, іти десь, бігти, гнатися в невідомі безвісті . . .

Я заколиханій тишею, дрімота сідає на об'важніших повіках, засинають тривожні думки.

Нараз повітря прорізають гарматні постріли — один, другий, третій . . . серія. Це вже за місцем, десь на західному березі Ікви.

Прислухаюся: коротка павза, а по ній знову рев гармат. За хвилину і по цей бік річки здригається земля, а над нашими головами пронизливий свист.

На мене здивовано дивиться сім пар очей, а в них — тривога й огники радості. Думки спліта-

ються в коротке питання, що падає без тремтіння уст:

— Невже? . . .

Грізний гомін гармат по обох берегах річки дає нам громово-сильну і сталевотверду відповідь.

Підвечір гармати втихають і до наших ух долітає рясний клекіт кулеметів.

— Люди, вже фронт під містом! — шепче на radoщах Кремезний.

— Слава Богу! — здушено виривається в когось.

Наші обличчя запалюються радістю, в серця вступають нові надії, душі випромінюють тиху молитву до Бога, щоб він заслони нас перед страшними несподіванками і кошмарними таємницями фронтової ночі.

У камері сутеніє.

За містом невгомно цокотять кулемети. І я думкою вибігаю поза місто й знаходжу їх: одна огнева точка в житі під Шибиною горою, а друга, приблизно, в околиці Пустинського монастиря. Десь, мабуть, з Кривуського лісу гаркає разів кілька запізнена гармата, сколихуючи вечірне повітря, і мовкне.

Раптом мою увагу приковує якийсь підозрілий рух на коридорах: бігають енкаведисти, говорять притишеним голосом, клацають рушничні замки. Вони оббігають камери, нервово відчиняють

вовчки і дають якісь накази. За хвилину підбігає один і під наші двері та кидає придушеним голо-
сом:

— Лажітесь спати!

Мене обдає крижаним холодом, серце прискорює удари, в душі спалахує неспокій і тривога.

V I

Налягає густа сутінь. Мов каламутна вода, напливає в камеру темрява і розливається пошід стінами. Надворі ще не зовсім стемніло, і грубі ґрати виразно вириловуються в чотирокутнику вікна. На коридорах — знову напружена, пригнітаюча тиша.

Лежимо покотом на підлозі. Дехто молиться, дехто важко і схвильовано дихає: перед нами кошмарним привидом смерти гойдається страшна таємниця в'язничних мурів. Вже не маємо найменшого сумніву, що нам вибивають останні хвилини. Отой передчасний наказ спати без перевірки, ота біганина вартових по коридорах . . .

Лежу під вікном напроти дверей. Коли б заглянути з коридора у вовчок, то мене було б видно на всю довжину. Я ним затривожений. Бодай би десь збоку лягти, щоб не бачити грізного вовчка! Але як це зробити? . . . Не хотілося б вияв-

ляти своєї думки перед товаришами — вони й так уже прибиті . . . Ні, мушу, за всяку ціну мушу лягти десь ізбоку!

— Друзі, — шепчу, ми недобре лежимо. Ляжмо під бічну стіну . . .

Ніхто не перечить. Швидко переходимо під бічну стіну. Тепер із вовчка було б видно тільки наші ноги.

Напружую слух: на коридорах та сама підозріла тиша, лише в лівому крилі в'язничних будиноків зграя поліційних собак гавкає без упину.

— Може втікають? — схвильовано питає Байдоліцій.

— Дав би Бог! . . .

— Мабуть, вантажать собак на авта. Чуєте, як гавкають?

За хвилину чуємо мотор: під браму підїхала якась машина. Мотор тихне, і чийсь кроки стугоняться по брукованому подвір'ї — від брами до в'язниці. Кроки вже в будинку . . .

Притаївши віддих, лежимо схвильовані.

Кроки вже на коридорі першого поверху. Бряжчать ключі, клацає замок і нараз . . . смертельний крик з грудей кількох десятків в'язнів. Жакливий, страшний крик! Останній крик людини!

І в ту ж мить — густі постріли пістолів і гвинтівок . . . Крик обривається . . .

Зриваємося на ноги. Тиснемося в куток біля дверей.

— Боже, Боже! . . .

На коридорі першого поверху знову бряк-
чать ключі. Знову стрясає мурами повне жаху її
розпуки «А-а-а!» . . .

Знову постріли . . . І знову — тиша.

— Боже, Боже, спаси нас! . . .

Серце б'є, гатить, неначе молот. У голові трі-
щить, гуде, дзвонить. У роті сохне. Спрага. Пти-
ти! . . .

Розпучливі крики мордованих, густі постріли,
зловісне виття собак! . . . Усе зливається в неса-
мовиту симфонію смерті, протискається крізь му-
ри, двері, крізь заграбовані вікна . . . Гадюкою
оббиває груди. Душить! . . .

— А-а-а-а! . . . — цим разом жіночий перед-
смертний крик.

Здається, що з тим криком летять шматки ле-
генів, вирвані з молодих грудей . . .

Навіки тихне жіноча камера.

Розправу на першому поверсі закінчено. Те-
пер чути крики передсмертного жаху без перер-
ви — то знизу, то вгорі. Убийників охоплює неса-
мовитий шал. Вони поспішають. Щораз рідше лу-
нають рушничні чи револьверові постріли — уже
клекочуть автомати. Короткі черги то на друго-
му, то на четвертому поверхах.

Невблагна смерть гасає по довжезних кори-
дорах в'язниці, відвідуючи камеру за камерою.

— А-а-а-а!, маа-мо! . . .

Останній крик в'язня - дитини. А в ньому -- жаль і розпука.

Автомати . . . Пістолі . . . і — тиша.

Смерть швидкими кроками зближається вже й до нас. Уже розстрілюють на третьому поверсі. Ще хвилина - - блімне світло, і ми так само побачимо в дверях дула пістолів і автоматів.

У повітрі чути вже випари свіжої крові . . .

І знову — виття псів . . .

Думки скаженіють. Дрижать ноги. Холодний піт обливає чоло. Брак повітря. Задихався. Щось душить за горло. Спрага. Пити! . . . Пити! . . .

— О Боже, Боже! Так не хочеться вмирати!... Яка жахлива смерть!

А вона йде крізь суху тріскотню пострілів. Жорстока! Страшна! Уже відчуваю її холодний дотик . . .

Це вже не камера! Це — мій гріб! Уже холодом віють стіни . . .

Ні-і! . . . Я не хочу! Я мушу жити!

Жити! . . . Жити! . . .

В голові клекотить. Стукає. Горить мозок. На чолі холодний піт.

Смерть іде . . .

Вирватись від неї! Тікати! Бігти! Крізь землю провалитись!

Грати й двері — двері й грати . . .

Тріскотять автомати. Раз-по-раз пахкають пі-

столі. Нічну темряву роздирають передсмертні крики.

Мозок горить, а з його подум'я — образи її клапті пережитого. Усе хаотичне, непов'язане — таке дороге і таке вже далеке . . . Маруся . . . Прощаємося . . . У неї сльози на очах . . . Стоїть і дивиться, як я відходжу . . .

Бігти! Тікати! Вирватись від смерті! . . .

ґрати й двері — двері й ґрати . . .

Рідня . . . Друзі . . . М'якосердний, співчутливий Митрофан Якович . . . Усміхнений золотозубий Сократ . . . Сумний, зажурений Борисюк . . .

Бачу їх крізь серпанок смерті.

— Сини мої, сини! — голоснішим за тріскотню автоматів прочувається розпучливий голос не то батька, не то матері.

Це ж і брат Созон десь у камері! Може чекає на смерть, а може вже . . .

Вибух!

— Кидають гранати! — скрикує хтось.

Рушені інстинктом, збиваємося всі в куток біля дверей. Наші тіла — клубок: голови всередині, назовні ноги. Нехай граната рве ноги, нехай калічить, щоб тільки при житті лишитись!

Жити! Жити! . . .

— Мати Божа Почаївська, рятуй! . . .

Хтось навколішки . . . Хтось хапається за голову . . . Хтось розпучливо ломить руки . . .

Під двері підбігає якийсь підліток. Заглядає в літньому камери.

— Чи є тут хтось із Боремля?

— Нема.

— Мій брат десь мусить бути. Я його шукаю.

— Що це за люди, хлопче?

— Наші.

— Що за наші?

— Та такі ж, як і ви — в'язні, — відказує хлопець і зникає.

Тепер нам усе ясне: на коридорі нема ні підпільників, ні сурмичан. В'язні самі сколихують величезною в'язницею, самі визволяються.

Над нами, під нами і на нашому поверсі невгаває гупання в двері, що розкочується сильною луною між тюремних мурів.

До наших дверей підбігає літній селянин, а за хвилину — ще парубчак. Селянин заглядає в нашу камеру.

— Ще тут є, — каже до парубка.

— Скільки? — питає парубок, нахиляючись та кож до отвору.

— Вісім, — відповідаю.

— Чому ж не відбиваєте дверей?

— Не маємо чим. Рури погнулися. Треба щось важке і міцне — інакше не дамо ради.

— Степане, біжи до кузні по молоти!

Парубок біжить униз.

Стоїмо безчинно. Блідолиций підступає до ме-

не і просить цигарку. Частую його і інших. Кури-
мо. Поволі приходить нервове відпруження. Визи-
раю крізь вовчок. Селянина, що казав принести
молоти, вже нема. У коридорі — повно людей. В'я-
зниця гуде. Гупання в камерах стрясає мурами.

Нетерпляче чекаємо на парубка. Незабаром
надбігає, несе два величезні ковальські молоти.
Пристаємо до роботи: одним б'ємо від середи-
ни, другим парубок гатить іззовні — в замок. Бу-
бонять ковані двері, сиплеться тинк, а замок, мов
заклятий, і не здригнеться

— Розбивайте вовчок! — радить парубок.

Гримаємо з усієї сили по обрамованню вовч-
ка.

— Попускає!

— Бий дужче!

Справді, відколюється дошка в дверях. Ще
держиться тільки на двох сталевих нютах. Підва-
жують її ззовні, але нюти не пускають. Хлопці на-
лягають.

— Рраз!

Нюти лопають, дошка з грюкотом падає на
бетон коридору.

— Ще трохи, ще трохи! . . .

Неохоче піддається молотам груба бляха,
якою скуті двері знутри.

— Ще трохи, ще трохи! . . .

Бляха пускає, отвір видовжується.

— Ще! Ще! Щоб тільки голова пролізла. І швидше!

Бляха скручується і творить міцний перстень, який під ударами лише заклепується і не дозволяє на дальше поширення отвору. Хтось пробує протиснути голову. Не вдається. Що робити? Як вивалити клятї двері? Ми вже змучені. Опадають руки . . . А час не стоїть — мусимо спішитися.

Повні люті й розпуки, прискакуємо до вікна, б'ємо молотами по ґратах. Але вже по перших ударах переконуємося, що грубі ґрати нам не піддадуться.

— Хлопці, давайте відірвемо цю залізяку. — радить хтось, показуючи на калорифер. — Вона тяжка, нею й розсадимо окаянні двері!

Кидаємося відмонтовувати калорифер від стіни. Та де там! Рури заіржавіли — не пускають. Беремо силою. Хитаємо, шарпаємо.

— Раз - два! Раз - два! — вигукує Кремезний, і ми в такт розхитуємо калорифер на боки.

Поволі розгойдується.

— Раз - два! Раз - два! . . .

Нарешті переламуються доповідні рури, тріскає прикріплення, і ми з розгоном валимося на протилежну стіну разом із вирваним калорифером.

Витираємо піт, відсапуємося і зараз же приступаємо до роботи. Тепер ми вже не боїмося — тією залізякою, напевно, розторочимо клятуці двері на трісочки!

Калорифер важкий — двох не дасть ради. Хапає чотирьох і в такт, немов тараном, гупаємо під замок. Перша чвірка вибивається із сил, підхоплює друга.

... Рраз! Рраз! . . .

Знову зміна і знову зміна. Не даємо ні на мить дверам відпочити. Калорифер переходить з рук до рук, не торкаючись навіть підлоги. Раз-у раз б'ємо в те саме місце. Гатимо завзято, без милосердя. А двері, немовби гнучка сталева пластинка, лише в нижньому кутику над порогом то відскакують за кожним ударом, то знову доскакують, блимаючи вузькою щілиною.

Вибиваємося зовсім із сил. З поранених калорифером рук тече кров. На собі не маю сухої шкірки. В роті зовсім висохло. Серце приспінено працює. Робиться млясо. Коли б хоч із ніг не звалитись! Схиляюся на стіну, остуджуюся трохи, а опісля підходжу до вікна і повним віддихом втягаю свіже повітря. Хвилин скільки стою під вікном, вдивляючись у темряву ночі. На небі несміливо погойдуються бліді зірки. За мурами — тиша. Лише час від часу озветься поодинокий постріл по той бік річки. Пора досить пізня. Треба поспішати, щоб сонце не застало нас у в'язничних мурах. Але як вийти з них? Калорифером дверей не розіб'ємо. Ні замок, ні залізні одвірки не пустять.

Стукотня в нашій камері утихає. Калорифер

усіх переміг. Навіть Кремезний вибився із сил. Ми безраді. Стоїмо і не знаємо, що робити. Невже нам судилося марне загинути в цій камері тоді, коли сотки наших товаришів недолі вже ходять по коридорах? Ні, мусимо вирватися звідця за всяку ціну! Навіть, коли б довелось впасти на коридорі в виснаження, то з камери конче треба вийти.

— Панове, — звертаюся до товаришів, — пробиваймо стіну, бо інакше не виїдемо з цієї ями!

Безнадійна справа, зневірено буркає Блідолиций.

— А що ж по-вашому? — обурюється Кремезний. Стояти, заложивши руки, і чекати, доки не вернуться посіпаки і постріляють усіх, як собак?

— Нема чого сперечатись, берімося до роботи, — закликаю товаришів.

Підіймаємо з підлоги погнуті рури та починаємо ними довбати стіну, що переділює камеру від коридору.

Знову сиплеться тинк. Вапняний пил наповняє камеру. За хвилини кілька добираємося до цегли. Отвір щораз глибшає. Мур твердий — не легко піддається, але й ми, як завзяті дятелі.

У камері вже густа хмара цегляного пилу. Він запорошує очі, лізе в ніс, у рот, грубою верствою осідає на спітнілому обличчі. Нема чим дихнути, дере в горлі.

Довбемо без перерви. Діра поглиблюється. Ось-ось посиплеться на той бік — на коридор — тинк і цегла! Ще хвилина, ще кілька добрих ударів! . . . Зростає надія, прибуває сил.

Раптом рури починають чомусь ковзатися і, замість глухих стуків, видають за кожним ударом металічний звук, немовби наїрапили на залізо: або на граніт. А це що? Пробую рукою: якийсь подовгастий твердий предмет. Черкаю сірника. Якраз посередині видовбаної діри літерою «Т» розгалужуються залізні рури. Вони загратовують отвір. Знову спадають руки, і знову покидають нас сили. Тепер ми пропали! . . . Уже нема найменшої надії на втечу. І година вже пізня. Не вийдемо звідціль! . . . У голові шумить, у роті висохло, цегляний пил у горлі.

Довжезні коридори роються від соток звільнених в'язнів, гудуть, як вулик навесні. Вже тільки де-не-де чути гупання в двері. Ще кілька камер так само мучаться, як і ми. Розпучливо хапаємо ще раз калорифер і гатимо в двері до безтяму . . . Міцна штаба не вгинається і не вискакує в одвірка. Прийдеться пропасти . . .

І знову в голові стукоче, горить мозок. Камера видається холодною могилою.

— Брати, допоможіть!

— Визвольте нас!

Підбігає хтось під двері. Хтось приносить

низку ключів. Приміряє. Не підходять. Серце тривожно б'ється. Стримуємо віддих. Ось-ось щасливий ключ . . . Кінчається низка — нема . . .

— Браття, рятуйте!

Бряжчить і друга низка під дверима. Знову те саме. Третя низка обтанцьовує замок. Це вже остання . . . Вже половину примірено. Ще ключів десять: остання надія на рятунок. Тепер брязкіт кожного ключа запирає дух і стримує биття серця. Надії на вихід із камери все менше і менше.

— Єе-є! — нагло чуємо споза дверей.

— Ой, слава Тобі, Боже! . . .

Чекаємо, готові до скоку, мов звіри з клітки.

— Швидше, швидше!

— Не можна ключа повернути! Зігнутий замок, — відповідають із того боку.

Холодний піт знову росою . . .

Але ключ скрегоче й скрегоче в замку. Йому помагають, злегка постукуючи молотком у залізний одвірок Та нас це мало тішить — дверей не вдасться відчинити.

А хлопці все постукують у двері й побрязкують ключами.

І несподівано . . .

Замок протяжно заскреготав, і двері з тріскотом відчинилися наостіж.

Мов божевільні, кидаємося на свого визвольника та обсипаємо його рясними поцілунками. З

душі спадає важкий камінь. Стає так легко, так радісно . . . Ми врятовані! Незабаром проберемося за мури і розпливемося по полях.

Юрба в коридорі чомусь, хоч і схвильована, до виходу не квапиться. В'язні ходять по камерах закатованих, розпізнають своїх знайомих, кривих, перев'язують ранених і забирають їх з собою.

Ось — виводять із камери сивоголового чоловіка, скривавленого, блідого, з перев'язаною головою. Хитається. Ледь стоїть на ногах. В очах застиг жах і смуток. Крив стікає на обличчя.

Приносять у бляшанці трохи води, подають раненому, змивають з лица кров.

А он там, під стіною, якийсь юнак увесь у крові. Волосся скуйовджене, поважає кров'ю. Дві жінки, наче сестри-жалібниці, перев'язують йому праву руку вище ліктя. Він стогне від болю і затискає зуби.

По деяких камерах ще сидять в'язні і ніяк не можуть вибити дверей. Ключами відчинити також не вдається. Мов завзяті мурашки, помагає один одному. Усі працюють, як один чоловік. Спільна небезпека й непевність об'єднує усіх в одну дружню сім'ю.

Уже далеко поза північ — пора виходити. Але ще лишається кілька камер. Треба їх звільнити за всяку ціну! У двері гупають іззовні і зсередини. На коридорах гамірно і глітно.

Раптом — від головної брами доходить зло-
вісне гавкання собак, а з наріжної вежі на мурі
падають рушничні постріли. Маса сколихується й
німіє. Це, напевно, вернулися енкаведисти і, бо-
ючись відразу ввійти до в'язниці, обстрілюють
нас через вікна вздовж коридорів.

— Згасити світло! — скрикує хтось.

Сиплется скло з електричних лампочок, і на
коридорах — темрява.

Стрілянина не втихає. З вежі від мостів також
стріляють. Усі тиснуться попід стіни або вбіга-
ють до відчинених камер. Питьму пронизує жіно-
чий плач.

— Люди, не гаймо часу! Беріть у руки, що по-
пало, і виходьмо! — лунає голос у птьмі.

В одну мить зникають залізні барери на кори-
дорах. В'язні озброюються рурами. Я виломлюю
й собі кусок рури та закидаю на плече.

Лявіною посувається юрба до головного ви-
ходу. Перед дверима затримується. Кожний бої-
ться першим вискочити на подвір'я. Може, при
головній брамі тільки й чекають, щоб маса вип-
ливла на майдан? . . . Тоді блиснуть рефлектори,
закокотять причаєні кулемети і нікуди буде ді-
ватись.

Носок лявіни застряг у дверях, а з коридо-
рів і сходів пливуть і пливуть люди, напірають
на передніх. Стрілянина на вежі не втихає. Пить-
ма дихає жахом і тривогою! . . .

— Чого стали? Ідїть! — кричать у юрбі.

Нїхто не рухається.

Нараз сильно лунає юнацький голос:

— Вперед! Масою на них! Сто згине, решта втече! Надумуватись не маємо часу, бо прийдуть і гранатами закидають або з димом пусять!

Лявіна сколихується. Двое перших, що стояли в дверях, похапцем кладуть на груди знак хреста і прожогом кидаються на подвір'я. За ними друга двійка, третя. Я біжу в четвертій двійці, женуся в тому напрямі, що й перша двійка. Вона ж біжить не до головної брами, а до протилежного муру. Перебігаємо широкий в'язничний майдан. По нас ніхто не стріляє.

Добігаємо до муру. Мур високий — не можна перелізти. Зупиняємося і хвилинку стоїмо безрадіні.

Раптом від вежі чуємо притишене:

— Хлопці, сюди!

Біжимо на поклик і поблизу вежі натикаємося на підвищення з дощок, колод і якогось воза. На мурі, при кожному підвищенні, сидять хлопці, а від залізних гаків, що повбувані зверху, звисають прив'язані коци.

Починається спішна переправа. Один одного пересаджує, а підсаджений чіпляючись руками за коц, видряпується на мур. Хлопці з муру допомагають кожному якнайскорше дістатись наверх.

Усе відбувається справно і швидко. Під муром кишить, а на мурі — люди, наче мурашки, повзуть або хутко пробігають у напрямку вартівничої вежі. До вежі — метрів десять.

Стрілянина знад річки не втихає, не перестають гавкати собаки. Довкола — знову небезпека. З вікон в'язничної канцелярії — метрів сто від нашої переправи — починають обстрілювати мур. Кулі розтипають повітря, свищуть і стукають у мур. Ану ж воїни перегородять огнем кулеметів дорогу втечі або вистріляють зараз же за муром, ще поки встигнемо перебратися на багна? . . .

Поспішаємо. Один за другим видряпуємося на мур.

На підвищенні переді мною якийсь ранений з перев'язаною головою, зовсім знесилений, не може вчепитися за коц. Удвох підсаджуємо його. Стогне. Зверху підхоплюють, витягають.

Кулі від канцелярії виплюються щораз рясніше. Еже когось убили, когось ранили . . .

Підскакую до коца. Не можу дістати. Мені хтось на перешкоді. Якась жінка. Вона плаче, просить допомогти їй. Підсаджую. Але сам обезсилений — не можу їй дати ради. До того ж, вона хоче витягнути за собою тяжезний клунок.

— Киньте клунок! — кричу з пересердя. — Життя рятуйте, а не щмаття!

— Ой Боженьку, це ж мій усенький масток!
— голосить жінка.

Пробую ще раз допомогти їй. Клунок тяжить, перехилиється дошка, я падаю. Чуюся зовсім знеможеним. Знову раджу жінці покинути клунок. Не слухає. Залишаю її та намагаюся сам вилізти на мур. Не можу. Хтось підсаджує мене. З великим трудом спинаюся по коцу, хапаюся за гак, мене витягають на мур. Повзу до вежі. Куді щохвилини пронизують повітря і бзичать подратованими феами. З покинутої в'язниці долітає глухе гупання в двері. Перелажу крізь віконце вежі і крутими сходами спускаюся вниз.

Я — по той бік муру!

Під ногами мокро і грузько. Роблю кілька кроків уперед і несподівано натрапляю на нову перепону: за мурами два ряди колючого дроту. Намагаюся чим швидче перелізти. Дереться одяг, але виплутуюся, перелажу.

Приємне почуття радості наливає всю мою істоту. Переді мною — очерет, осока і розлогі надквянські багна. Наді мною — небо і зорі. Дихаю повними грудьми . . .

Я — на волі! . . .

V III

Біжу понад широким багnistим ровом, прихованим у вітті молодих похилих верб. Не огля-

даюся і не думаю, куди забіжу — це мені байдуже, щоб тільки віддалитися від тих мурів, у яких перед годинами гуляла смерть. Переді мною жечеться кілька десятків в'язнів. Глухо і нерівномірно ступоняють кроки.

Відбігши метрів двісті, приходжу трохи до себе і починаю обмірковувати, куди тікати. Скрутити праворуч, перейти городи і вскочити на передмістя Сурмичі — небезпечно. Там, напевно, розташоване військо і можуть вештатися сліжі. Вони відразу пізнають у мені втікача і без вагання вженуть кулю в лоб, від якої саме втікаю. Зрештою, ховатися на передмісті між невідомими людьми, легко можна наткнутися на якогось запродавця, що не заважається за юдин гріш вида-ти чоловіка. Тут маю навіть деяких знайомих. Але чи можу я у цей непевний час наражати когось? Ні, цього я не зроблю!

Підаючись ритмові кроків, я незчуваюся, як мишаю городи і лишаю за собою передмістя. Куди ж далі: навпростець — до Рачина, чи ліворуч — у розлогі багна? Вибираю цей другий напрям і широкими кроками відриваюся від рову, від простоволосих похилих верб. Уже бігти не можу. Іду підтюпцем, щохвилини западаюся в багнах. Серце прискорено б'ється: швидше, швидше, швидше . . .

Зупиняюся на хвилинку і прислухаюся: довкола плюскіт води і шум очерету . . . То сотки

людей, що вирвалися з холодних обіймів смерті, в усіх напрямках мережать багnistий степ.

Бредуть в'язні, немов стадо сполоханих оленів, вовками гнане. Котиться людська маса, наче рвучка хвиля навесні.

Оподалік грізно бовваніє в'язниця. Біде світлице, ген за мурами, просвердлює густу темряву ночі і несміливо блимає, неначе блудний огник у степу. За тими мурами ще лишилися живі люди. Тепер вони останками сил намагаються вирватись з того кошмарного будинку. Зрідка гунають у двері, а лункий відгомін ударів конає в болотах.

Мене окутує нічна прохолода, поволі заспокоюються розхитані нерви, стихає шум у голові, тіло полонить сонність. Хочеться бодай у воді присісти, посидіти хвилинку, щоб змучені ноги спочили. Очерет такий високий, така густа осока . . . А ось широкий кущ верболозу . . . Усе таке до безсилля привабливе . . . Аж тягне прилягти, хоч капельку здрімнутись. Під рукою маю навіть плащ — прикриюся ним.

Кланяється очерет, шовком стелється осока, в м'яку подушку прикидається круглолисте латаття, а комарі дзвенять над ухом — наводять сон.

— Засни, засни крихітку, — ніжно шепче лепеха.

— Приляж, приляж. — вторують комиші.

— Ось подушка пухова, — підморгує латаття.
Хитаюся на ногах.

— Присяду трохи під кущем. Не буду спати, лише хвилинку спочну . . .

А сон приманює і вабить . . .

Підкошуються ноги. Сідаю.

— Стривай! Що робиш? — вистрибує десь із глибини стривожена думка. — Чи чуєш, що діється он там — за тим високим муром, де брати твої заснули вічним сном?

Мною нагло стрепенуло!

Докучлива сонливість відлітає, мов сплюхане гайвороння. Хапаю плащ і тікаю далі.

Тимчасом біля в'язничних мурів стрілянина посилюється, захлистується лютим гавканням собак, десь за річкою цокоче кулемет. Може вартові пустилися в погоню? Вони ж знають, кудою ми можемо втікати. Перетнуть і замкнуть усі стежки й дороги та ловитимуть нас, наче рибу в ятері. На багна пустять злющих собак, а самі з автоматами влаштують полювання, мов на дике птаство. Багна освітлять, підуть розстрільною — жива душа не втече . . .

Видовжую крок, намагаюся бігти. Але даремні зусилля: багна грузькі, одні трясовини — по них не побіжиш. Іду широким кроком, поспішаю, цохвилини западаюся по пояс, попід руки. Згортаю плащ у валок і, налягаючи на нього, вириваюся з трясовини. Черевики без шнурівок — злітають з ніг і лишаються ззаду, всмоктані в багно. Щоб не погубити, знімаю їх і загортаю в плащ.

Пускаюся босоніж. Калічу ноги об тверде корішня водоростів і стовбури старого, торішнього очерету. Осока втискається поміж пальці і врізується до крові. Печуть свіжі рани, але не зважаю на них, як також не звертаю уваги на гострий біль рук, які покалічив підчас відбивання дверей у камері. Страх перед погонєю перемагає всякий біль.

Іду, поспішаю, заглиблююся все далі і далі в широчезне плесо Рачинських болот. Прямую на велику заграву, що висить розгонистим півколом далеко на обрії. Це, мабуть, збомбардоване Рівне тоне в огні? Якраз добре: заграва стелить мені пряму лінію, і я не зблуджу в густих комишах. Але де я вийду? Переді мною — Рачин, ліворуч Погорільці, за горбком Погорілецький ліс. Ага! Я вийду десь посеред Панталії. Шелестить очерет, і чавкає багно під ногами . . .

Ніч брудною рядноюю висить над берегами річки і густою каламуттю розливається по комишах.

Зупиняюся та слухом ушрубуюся в темряву. Багно мовчить, лише десь біля в'язничних мурів падають постріли і сердито гавкають собаки. Може їх уже пустили на втікачів? Не зловили вони когось? . . . Неспокій гнучкою ласицею закрадається в душу. Починаю знову хвилюватись. Хіба ж я оборонюся перед звірюками - псами? Доженуть, нанюхають у комишах і притримають, поки не наскочать снакаведисти з автоматами.

Подвоєюю кроки, спотикаюся, падаю лицем у багно, зриваюся і біжу далі. Дорогу перетинає досить широкий рукав річки. Не знаю його глибини, але не надумуюся, скачу в воду. Вгрузаю по коліна, по пояс . . . Вода вже й попід руки. Затримуюся. Багно вмоктує. Мене проймає жахом — я ж можу загинути в ньому! Короткі секунди видаються годинами. Невже пропаду? . . .

Поволі осягаю рівновагу. Витягаю ногу — одну другу . . . Пробую плисти. Одяг зачіплюється за водорості, тяжію, тягне на дно. Нараз із усієї сили відбиваюся об опір води, роблю кілька стрибків і перепливаю глибину.

За рукавом зупиняюся, викручую плащ, видішую воду з одежі. Опісля напружую слух: до вух звідусіль долітає плюскіт води і шелест очерету. Людського гомону ніде не чути, лиш час від часу голосніше залунають кроки: хлюп-хлюп! хлюп-хлюп! . . . І знову тиша. Інколи пурхне сполохана пташка і, хльоснувши крильми, перелетить над сонними комишами.

Яка вже пора? Мабуть, пізно. Вже й світанок, певне, близько. Мушу спішити, щоб ще до сірої години перескочити Рівенське шосе, бо вдень буде небезпечно.

Видовжую кроки, обома руками розгортаю густий очерет, торуючи дорогу. А очерет не піддається, обурюється, сердито креше листом об лист, видаючи різкий шелест. З ним неначе в змо-

ві осока. Вона плутається по ногах, влізати між пальці, розрізуючи все глибше і глибше вже попередньо завдані рани. Куці верболозу також щораз частіше заступають дорогу, широко розпираючись у багні.

Обливаюся потом, у роті сохне, пече піднебіння. Напився б свіжого молока і то ще теплого — прямо від корови. Аж запахло . . . Гащу спрагу тухлою водою з найближчого рівчака. Докучливі комарі лізуть у вічі, дзвенять над головою, обліплюють обличчя. Рукою згортаю їх, набряклих і сп'янілих від висаної крові.

Я стомлений усім тілом. Печуть посічені осокою ноги, морить сон, у висках наче стукіт дерев'яних молоточків. Іду, мов уві сні, мов зачаклований або упоений дивною симфонією багон.

Хлюп-хлюп! Хлюп-хлюп! . . .

По мозку лаять стомлені думки, наче павуки снують мережу: де тепер Маруся? . . . де Сезон?... може й він десь утікає болотами? . . .

Зупиняюся і вслухуюся в нічну темряву. Болота шумлять, плюскає вода, мигтить світелце споза в'язничних мурів, наче каганець. Уже стрілянина біля мурів ущухла, замовкли теж собаки.

Стою.

Щохвилини відганяю настирливу комарню, а вона безустанно роїться довкола голови і брентить над ухами. Димом би їх підкадити! Маю навіть під капелюхом трохи сухого тютюну, сірники також

десь там. Закурю? . . . Ні, небезпечно — огонь може зрадити. Хитаюся на ногах. Не можу рухнутися з місця. Полонить важка втома. Присяду на цій купині, наберуся трохи сил. Опускаюся на купину. Але нараз до моїх вух долітає різкий шелест комшів. Глухо хлопотить багно. Хтось іде прямо на мене. Кроки лунають щораз виразніше. Напружено вдивляюся в темряву. Незнайомі зупиняються, щось пошепки говорять. Їх кілька. Знову проноситься шелест, тріщить верболіз, наближаються кроки.

Причаївшись під кущем, насторожую слух і ловлю найменший звук, найменший шелест.

Незнайомі вже зовсім близько, вже виразно чути їх притишену розмову.

— Я казав брати вліво, не послухали мене. Тепер будемо крутитися по болотах до самого ранку, поки знову чортові в зуби не попадемо!

— Не турбуйся, Василю, якось вийдемо.

— Та я турбуватися не маю чого — не застрілили в камері, то осьде вкокошать!

— Перехрестися! Що верзеш? . . .

Зупиняються і стоять хвилинку мовчки. Хтось виливає воду з чобіт, хтось придушено кашляє. Знову хвилина мовчанки.

— Може б ми закурили? — обзивається котрийсь.

— Воно то й кортить, але огонь можуть побачити.

— Не бійся. Я прикурю під жупаном, а смоктати будемо в пригорщах.

— Ну, то витягай тютюн.

Чую: один сідає, голосно смільовує і щось невипразно бубонить під носом. Шелестить папір.

— Ось маєш папірка, держи!

— Скрути мені, Василю, бо в мене мокрі руки.

— Крутила б тебе чортова бабуня! Через тебе ми крутимосся в цій клятій багнуці!

— А ти тільки й нападаєш! Хіба ж я цього хотів? Я ж сам разів кілька в ту багнуку носом заорав . . .

— Ти ще не раз заореш, але матері твоїй ковінька — маєш цигарку! — хутко і злісно говорить Василь.

Безпосередня близькість людей і їх балачка підбадьорують мене та відганяють сонливу самотність. Кортить до гурту. Іду в напрямку незнайомих.

— Це-с! Хтось іде . . .

— Свій, свій, — відповідаю стиха і підходжу до них.

Їх трое.

— Хочу закурити разом з вами, — кидаю наче на привітання.

— А ви хто такий? — недовіжливо питає той, якого Василем кликали.

— Ваш товариш недолі.

— Значить — звідти?!

— А звідки ж би? — перебиває його інший.
— Та ж не лазив би чоловік з доброго дива по болотах поночі!

— З котрої камери? — настирливо допитується Василь.

— З двадцять четвертої.

— То ми близькі сусіди!

— А ви ж з котрої?

— Та побіч вас — з двадцятої.

— Ось бачите, як випадково зійшлися сусіди,
— додаю жартом.

Після цього починається приязна розмова. Я відразу вростаю в товариство. Тепер почуваюся певніше і радію, що далі вже не сам мандруватиму по окутаних темрявою багнах.

За хвилину Василь подає мені готову і прикурену вже цигарку. Втягаю міцний махорковий дим, який поволі розходитьсь по легенях і немов розпливається по крові, заспокоюючи розбурхані нерви. Стає так приємно . . . Приходить спокій, і з'являється охота до балачки.

— Звідки ви? — питає згодом найстарший поміж незнайомих.

— Тутешній.

— То ви може й ці околиці знаєте?

— Як своїх п'ять пальців.

— Аа-а, то чудово! Ви нас виведете з цих багон, бо ми самі могли б бродити до ранку і не вийти в поле.

— Ми самі! . . . — перебиває його Василь. — Та ми самі швендялися б тут усю ніч, а на розсвіті опинилися б під в'язницею. Бо хіба ми знаємо, куди йдемо? От, лазимо по болотах, як підскубані гуси, і більш нічого!

— То ви всі нетутешні?

— Ні, ми збиранина. Василь — оцей крикун — з Почаєва. Цей молодший наш товариш — з Ярославич, а я — з Костопільщини, — відповідає найстарший.

— І вас аж сюди привезли?

— Не привезли, а прямо зняли з роботи на Рачинському летовищі. Василь працював на беконній фабриці, там його й накрили.

— За що?

— А чорти їх знають! . . . Буцімто контрреволюція . . .

— Відома пісня . . .

Зашелестів очерет.

— Цс-с! . . . Знову хтось.

За хвилину розхляється верболіз, і перед нами — чорна постать.

— Хто?! — стривожено скрикує Василь.

Постать затрусилась і хитнулась назад.

— Хто?! . . .

— Яя-я . . .

Підходжу до нього.

— Свій?

— Свій . . .

— То якого ж чорта мовчите?

— Я налякався. Думав, що засідка.

— Яка там засідка! Ось ходіть до гурту та відпочиньте, бо незабаром підемо далі в дорогу.

Прибулий сів.

— Ви в котрої камери?

— З вісімдесят п'ятої.

— З одиночки?

— Так.

— Самі відбили двері?

— Де там! Уже в останній хвилині відчинили ключем. Ще трохи і був би пропав. Кругом почалася така стрілянина, що аж жах!

— Кудою ви вийшли за мури?

— Брамою.

— І не затримали?

— Я біг з усієї сили. По мені стріляли, але в темноті не попали.

— А до багон кудою ви дісталися? Невже проскочили передмістя?

— Так, так, Сурмичами.

— А війська ж там не було?

— Якто — ні? Повно!

— І пропустили?

— Вони й уваги не звертали. Там біганина, метушня . . . Мабуть, збираються втікати.

По хвилині звертаюся до товаришів:

— Ну, панове, ми трохи відпочили, покурили, а тепер пора в дорогу. Скоро сірітиме.

Ідемо: я попереду, вони — гусаком за мною.

— Куди думаєте йти? — на ходу кидаю позад себе.

— Нам усе одно, щоб тільки вийти десь у поля або в ліс.

— Коли так, то йдемо на Панталію. Ще буде з півтора кілометра. Там миттю проскочимо шосе, проберемося через село і перед нами — жита, а за ними ліс.

Шпарко йдемо, прямуючи на заграву, що й далі цвіте на обрії великим тюльпаном.

Звіддаля доноситься лунке «пійть-пійть!» Це перепелиця почала ранковий концерт. Десь від Пустинського монастиря вівчарик акомпаніює їй протяжним гудінням. Згодом будяться жаби і спочатку несміливо, а потім щораз завзятіше підкумкують, немов пустилися в перегони. Оживлюються болота, береги Ікви заливає ранкова симфонія.

— Хлопці, видовжуйте крок! Скоро світати-ме.

— А добре ж ми йдемо? — з відтінком сумніву питає Василь.

— Будьте спокійні!

Пройшовши ще з пів кілометра, я спостерігаю, що очерет починає рідшати. Вже ноги торкаються твердішого ґрунту, дорогу стелить висока осока, поволі розпливається гуэта темрява і над багнами погойдується легка смуга опару. Заграва стає майже непомітна.

Благословиться на світанок.

Зупиняємося. Навкруги — тиша, навіть перепелиця замовкла. Зорієнтувавшись у місцевості, приходжу до висновку, що ми вже близько шосе. Тепер слід загострити чуйність і йти з великою обережністю. Виходимо ж бо з багон, а багна можуть бути оточені стежами енкаведистів, які тільки й чекають, щоб появився хтонебудь.

— Хлопці! — звертаюся з осторогою. — Тепер обережно! Підходимо!

Мовчки кивнули головами.

Виходимо з болота і, мов найжені коти, продираємося крізь легкий серпанок ранкового туману. Напружую зір: у невеликій віддалі щось бовваніє. Присідаю і дивлюся знизу: шнурочком обрисовуються контури придорожніх верб. Даю знак — хлопці підсовуються до мене.

— Друзі, перед нами шосе. Он бачите — зза туману виглядають верби?

— Бачимо, бачимо! — схвильовано підтакують.

— Віддаль не більше ста метрів. Мусимо одним стрибком перескочити між ними та вбігти в село, поміж хати. Вам, пане Василю, раджу роззутися, щоб не було чути наших кроків.

Василь слухняно скидає чоботи, і ми готові до скоку.

Раптом від верб доноситься людський гомін і брязкіт зброї.

Стримую віддих, насторожуюсь.

Дорогою проходить якийсь відділ. В опадаючому тумані вже досить виразно видно їх голови — якесь військо. А може стежа енкаведистів?...

Стає боязко. Нас огортає непевність. Вагаємося, не знаємо, що робити: перебігати шосе чи лишитися покищо в багнах. Шосе дихає небезпечною. Проте, слід його перескочити зараз, тобто ранім ранком, бо вдень кожний легко помітить утікачів.

— Біжімо, хлопці! — коротко кидаю позад себе.

Підриваємося з місця і вихром женеємося в напрямку шосе. перескакуємо його та впадаємо поміж будинки.

І X

Будиться хмарний ранок. Небо заплакане, невмите. Несміливо накрапає дощик.

Село ще спить.

Повільною ходою продираємося поміж будинками і городами спускаємося до лужка, що вузьким жолобком тягнеться по той бік села, рівнобіжно до шосе. Тепер ми почувуємося зовсім безпечно. Тут нас уже ніхто не зловить.

Уздовж лужка сірою стязкою пливе струмок, а по обох його боках — вільшина.

Сідаємо в кущах і взуваємося, лаштуючись у дальшу дорогу. За хвилину ми всі на ногах і швидкими кроками поспішаємо вздовж жолобка в напрямку на Погорілецький ліс.

Кінчається вільшина. Перед нами — відкритий луг, а за ним — густою стіною жито.

Невимовною радістю захвилювали груди . . .

Ми зараз пірнемо в хліба. Вже виходимо спід ослони дерев.

Нараз від поблизького цвинтаря зацокотав кулемет і понад нашими головами просвистіли кулі.

Миттю вскакуємо між кущі. Кулемет мовкне. Ми ні живі, ні мертві. Біжимо тою самою вільшиною назад і, коли добігаємо до половини села, по нас обзивається кулемет із протилежного напрямку. Один стрибок — і ми опиняємося десь посеред села за найближчою клунею. Відсапнувшись трохи, я спостерігаю, що біля мене стоїть лише костопільчанин. Він тремтить наче осиковий лист.

— Де ж решта? — тривожно питаю.

— Не знаю. Може, забігли в інше подвір'я . . .

Стоїмо хвилину мовчки. Злегка накрапає дощик.

— Що нам робити? — хвилюється костопільчанин.

Я не відзиваюся.

— Ходімо хіба до клуні. Там солома — заримося та й . . .

— Ні, так небезпечно, — падумуючись, кажу немов про себе.

— Чому?

— Бачите, нас обстріляли з двох протилежних напрямків. І чи ви помітили щось при тому?

— Нічого. Хіба що налякався . . .

— Чи кулемети однаково цокотали?

— Здається, що цей останній якось сильніше бубонів.

— Це саме і я запримітив. Отож, знаєте, Миколо, де ми опинились?

— . . . ?

— Якраз на лінії фронту. Он там, від цвинтаря червоні, а тут, з цього горбочка — німці. За це село незабаром почнеться бій. Червоні, напевно, обсадили шосе і цей горб, що впирається в багна. Вони боронитимуть відступу. Натомість німці, очевидно, ще вчора звечора (пригадуєте, як надвечір строчили кулемети десь у цій саме околиці?) зайняли он ту височину від сторони монастиря. Їх натиск буде, правдоподібно, звідцілья і від мосту. Отож, ніщо інше нам тепер не лишається, як тільки захиститися в хаті цього господаря та пересидіти надходячу бурю.

— Робіть, як знаєте, щоб лише було добре. Я нічого не можу зараз порадити.

— Гарзд!

Скрадаючись поміж коношлями, ми підходимо під хату. На подвір'ї тиша, нікого не видно — рання пора. Злегка шарпаю за клямку. Ще зачинено. Підходжу під вікно та заглядаю всередину. На лаві, при самому вікні, спить якась бабуся, а напроти, на широкому ліжку — три жінки й діти. За столом лежить горілиць одягнений чоловік середніх літ. Легенько стукаю в вікно. Підводиться бабуся, напів розплющує заспані очі, а уздрівши за вікном незнайомого, хутко лягає і вдає, що спить. Стукаю ще разів кілька. Бабуся не ворухиться.

— Бабуню, відчиніть! . . .

Бабуня не відповідає. Але на моє щастя, підводиться господар і підходить до вікна:

— Хто там?

— Свої . . . Відчиніть.

— А чого вам?

— У хаті все розкажемо. Відчиніть . . .

Господар неохоче виходить у сіни і відчиняє. Миттю вскакуємо всередину. Жінки зриваються з постелі та обкидають нас здивованим поглядом. В їх очах — і цікавість, і підозра до ранніх гостей. Та ми на це не потураємо. Ми радіємо, що нарешті вскочили в хату. Тут уже якось дамо собі раду.

— Добрий день!

— Доброго здоров'я! — відповідають хором.

— Вибачайте, ще ми так рано до вас завітали.

— Нічого, нічого . . . Просимо сідати.

Жінки пильно оглядають нас і крадькома переглядаються між собою. Цікавість і підозра не сходять їм з облич. Один лише господар стоїть собі байдуже біля печі і скручує цигарку.

— А хто ви будете? — не витримавши, питає господарня.

— Та ми . . . властиво, ваші сусіди — з Черешнівки.

— А де ж ви що робили?

Швидко перебираю в думках і складаю відповідь:

— Ми, бачите, йшли до міста. Маю там брата. Вибралися раненько, щоб ще до полудня вернутись, бо я кравцем і маю багато роботи. А це мій сусід . . .

— Чому ж ви не йшли просто до міста?

— Кудюю?

— Авжеж — дорогою!

— Ми ж дорогою . . .

— І так обросилися? . . .

— Ах, це . . . Ну, так . . . Ми йшли трохи навпростець — через поля, щоб було ближче.

— А що ж вас до нас пригнало?

— За лужком почалася якась стрілянина, і ми побоялися йти далі.

Жінки ковтають кожне слово і все скося поглядають на нас.

— Гм! . . . Кажете, що ви з Черешнівки?

— З Черешнівки . . .

— А де ж ви там живете? Бо я чомусь не пригадую вас.

Тепер і господар уважніше блимнув на нас очима.

У мене тенькнуло серце.

— Хіба ви всіх знаєте на Черешнівці? — ніяково питаю.

Усіх — від старого до малого! Я ж сама з Черешнівки — тут замужем.

— Таак! . . . — видушую із себе і відчуваю, що за спиною пробігають мурашки. — То ви таки звідти? . . .

— Присяймо звідти! — відрубує молодиця й обмінюється поглядом з хатніми.

— Ну, так . . . це можливе . . . зрештою, ми недавно перебралися туди з Варкович. Тому ви нас і не знаєте . . .

Через рум'яне обличчя молодиці чортиком пробігає хитра усмішка. Хатні здивовано перекидаються зором. Це мене не мало бентежить, бо не знаю, що за люди живуть у цій хаті. Меже господар — сільський активіст? . . .

Зиркаю в вікно. Дорогою проходиться кілька червоноармійців. Під деревом стоїть командир. Він пильно вдивляється в розгорнуту карту.

По тілу проходить мороз. Вони ж можуть зай-

ти до хати! А може стежі енкаведистів уже перетрушують село, пошукуючи в'язнів? То ж нас у такому вигляді відразу пізнають! Треба негайно змінити одяг!

Микола, нічого не підозріваючи, сидить собі спокійно, задоволений, що опинився в теплій хаті.

— Вам не холодно? — питаю стиха.

— Ні, мені так добре . . . тепло . . .

— А мене чомусь дроз проймає.

Звертаючись до господині:

— Може, у вас знайдеться щось сухеньке? Я б накинув собі на плечі.

Молодиця витягає із запічка старого жупана і подає, вибачаючись одночасно, що таке дрантя дає чужим людям, але вона чогось кращого під рукою не має.

— Але ж дрібниця! Вистарчить і цього . . .

Поквалпно скидаю свого піджака, шпурляю на запічок і одягаю жупан наопашки. Раджу й Миколі щось сухе взяти на себе, але він відмовляється. Штоспаху його ліктем.

— Мені не холодно. . .

— Вам так здається, а простудитися недовго.
— переконаю його, шттовхаючи вдруге ліктем під бік.

Згодом Микола таки погоджується і закутується в старий плащ.

Тепер ми зовнішнім виглядом зовсім схожі на селян. Нас можна б пізнати хіба по коротко стри-
жених головах та глиняно - блідому обличчю Ми-
коли, яке впродовж кількох місяців не бачило ні
сонця, ні вітру.

Тимчасом молодиць роз'їдає жіноча цікавість.
Вони аж соваються, місця не можуть собі знайти...
Нагла зміна одягу ще більше впевняє їх, що в ха-
ті сидять якісь підозрілі люди. То одна, то друга
намагається тягнути за язик, але ми всі запити
збуваємо легкими викрутками. Ми сидимо спокій-
но і куримо, підтримуючи з байдужим господарем
балачку про погоду, худобу, врожай тощо.

Господиня, затопивши в печі, стала під коми-
ном, підперла рукою підборіддя і свердлить нас
гострим зором своїх карих очей. Довго щось пе-
ребирає в думках, а опісля питає півголосом:

— А ви не звідти часом? . . . — робить кивок
головою в напрямку багон, за якими розсілася
в'язниця.

Я збентежено глянув на неї.

— Не бійтеся — ми свої, — лагідно запевняє.
Нас розконспіровано. Треба говорити правду.

— Так, ми звідти! гнівно відповідаю. — Але
просимо вас, люди добрі, не говоріть про це ні-
кому!

— А крий нас сила Божа, як ми щонебудь то-
го! . . .

— Бо, знаєте, сьогодні такий час . . .

— Але де там! . . . Будьте спокійні.

Тепер відношення господарів до нас стає тепліше і привітніше. Вони вже не дивляться на нас з підозрінням і недовір'ям, як це було досі. Всі з жахом згадують, про те, що вчора діялося за річкою. До них було все чути: і стрілянину, і гавкання собак, і страшні крики мордованих. А пекельна стукотня у в'язниці аж по селу котилася сильною луною. Там і з їхнього села було кілька. Не відомо, чи лишилися живими . . .

— А може прийшов з вами Івон? — кризь сльози питає бабуся.

— Ні, з нами такий не втікав. Але втекло багато. Певне, і йому пощастило вирватись. Мабуть, пішов іншою дорогою, пізніше додому прибуде.

— Ох, дітоньки, який це добрий хлопчисько — той Івон! Ми всі за ним розпадаємося. Забрали бідного ще перед Великоднем. Хай його Матінка Божа має в своїй опіці . . .

— Не плачте, бабуся. Якщо живий, то вернеться, а якщо замордували — нехай спочиває з Богом. Така вже його доля. Вчора нам усім смерть дивилася в очі, та ось чудом удалося втекти.

— Ох, бідні ви, дітоньки, бідні . . . — схлипує бабуся.

За нею і молодичі пускають сльози. Хата наповняється тихим плачем, запановує важкий настрій, котиться сум.

По хвилині господар, змахнувши сльозу, сідає за стіл і звертається до жінки:

— Досить, досить, бабо! Наплачешся ще доволі, а тепер дай но людям щось перекусити.

— Я зараз молока нагрію, — відповідає господиня і подається до комори.

— Куди ж далі? — таємнично питає мене господар.

— У ліс . . .

— Не раджу.

— Чому?

— Кругом же військо — затримують.

— А де ж сховатись?

— Найкраще захищитися десь у нашому селі.

— Коли тут повно цих . . .

— То що? Он ті вже за річкою . . .

Господиня подає на стіл гаряче молоко. Премо його з великим смаком, заспокоюючи гострий голод. Але в моїй душі відзивається неспокій. Мене тривожить те, що в хаті забагато жінок, а жінці ж язик свербить — вона мусить негайно передати почуту вістку всім своїм знайомим. А тепер це якраз небажане і небезпечне.

І я не помилився: ще не скінчилося снідання, як у хаті вже не було ні одної жінки, не виключаючи й бабусі. Всі розійшлися буцімто по господарству, але в дійсності — вони поспішали рознести по селу «телеграму». За хвилин десять є вже

відгомін: до хати сходяться сусіди нібито от так собі, випадково, а насправді, пунктом притягання для них — це я і Микола.

Я починаю щораз більше хвилюватись, мені в цій людній хаті вже не сидиться. Не зла воля селян, а просто їх необережність може стягнути на нас небезпеку. Треба втікати звідцілья. негайно втікати! . . .

У хвилині, коли я ламаю собі голову над пляном дальшої втечі, до хати входить гарний парубок середнього росту. Привітавшись майже знехоти, гордо обкидає зором присутніх, а побачивши мене, простягає руку.

— Що, не пізнаєте?

Я на мить скупчую всю увагу і вдивляюся в намагає вітрами обличчя, на якому грає приємна усмішка.

— Невже забули?

— Ах, так! . . . Пізнаю, пізнаю . . . Дай, Боже, здоров'я!

— Я приходжу по вас! — притьмом відрубую.

— Невимовно вдячний вам — прибуваєте якраз упору.

Вдоволені таким зворотом справи, ми дякуємо господарям за гостинність, одягаємо нашвидку свої мокрі піджаки і затримуємося біля порога, готові до відходу.

Парубок звертається до хатніх спокійно, але самовпевнено:

— Хто тут був, ви не знаєте. Куди пішли, також вам не відомо. Пам'ятайте про те і нікому ні слова!

Хатні слухають і підтакуючо кивають головами.

— Чи ви знаєте, — продовжує парабок, — що могла наробити ваша необережність? Я на другому кінці села, і до мене вже встигла дійти вістка пре цих людей. Прошу вас, будьте розважні і збережіть таємницю.

З уст парубка падає ще декілька слів, холодне «до побачення», і ми відходимо.

Х

Скрадаючись між будинками, садками та городами, ми неспостережно прибуваємо на другий кінець села. Всакаємо в невеличку хатину. Парубок заводить нас до окремої кімнати по той бік сіней.

— Сідайте і почувайте себе, як удома. Це кімната мого брата Івона. З домашніх ніхто не буде вас тривожити.

— А чи не краще було б десь глибше заховатись? — посміхаюся до парубка.

— Покищо нема потреби, а пізніше — поду-

маємо. Будьте зовсім спокійні. Я на зміну із сестрою сторожитиму, чи якась погань не наближається.

— А коли б ішли он ті? . . .

— Цього не бійтеся! Вони сьогодні, наче мухи перед Покровою — вже не кусаються. Пів години тому, два вантажні авта, наповнені вщерть синкаведистами поїхали в напрямку Рівного. Втікає наволоч!

— Нарешті ми дочекалися їхньої втечі! Хай їдуть у шум головою!

Ледве кінчається розмова, як раптом на дорозі появляються ті самі автомашини і женуться з величезною швидкістю назад до міста. На платформах синіють шапки. Всі з гвинтівками напоготові.

— Оце ж ті авта, — дивлячись у вікно говорить парубок.

— Чому ж вони вертаються? . . .

— Мабуть, уже перерізали їм дорогу — нікуди втікати.

— А може покращало? . . .

— Неможливо! Серед війська вже страшна паніка. Ви не бачили, що діялося вчора?

— Ми вчора були ще за ґратами.

— Учора були загачені всі дороги. Втікала не переможна армія, аж куріло за нею! У місті лишилося їх небагато. Тут зараз буде бій, а пополудні

матимемо німців. Та лихо їх бери! Хай собі їдуть. Ви но тимчасом їжте, бо яечня зовсім вистигне.

Ми сідаємо до їжі, а за хвилину, ситі й перебрані за селян, ідемо хоч крихітку спочити.

Підіймаємося по драбині на горище, витягаємо драбину за собою, переходимо в другий кінець — до якогось секретного, добре замаскованого закамарка. Там знову спускаємося вниз і входимо в солом'яну схованку. схожу на кімнатку.

— Лягайте спати. Я чатуватиму. Як тільки щось, негайно вас збуджу, — коротко кидає парубок і відходить.

Овбоджу зором напівтемну криївку, скидаю жупан, яким наділив мене парубок, і, немов підрізана ялина, безвладно валюся на соломі. Микола йде за моїм прикладом. Важкі від втоми повіки самі сплющуються, і всевладний сон полонить тіло.

Солодко . . . Приємно . . . До вух ще долітає монотонне брєніння комах, цвірінькання невгомних горобців десь під стріхою, ніжне дзвеніння якихось невидимих дзвіночків . . .

Солодкий сон . . . Але, як ластівка, швидко і нагло відлітає він із пов'к. Розплющуються очі, і мій зір, убитий у солом'яну стелю криївки, нерухомо застигає в одній точці. Подражнений слух прудко вибігає назовні.

Довкола страшний клекіт кулеметів. Повітря роздвоєє протяжний рев гармат! . . .

Зриваюся і миттю кидаюся до щілини. Дивлюся. Переді мною, в невеликій віддалі — зеленню окутаний цвинтар. Звідтіль раз-у-раз бухають клубки брудносірого диму та лунають гарматні постріли. Гармати гарчать по один і по другий бік фронту, над нашими головами скиглять - виють смертоносні стрільна.

Стає лячно і неприємно в солом'яній схованці: навкруги рвуться стрільна — легко може загорітися будинок та й відламкам не вірити. Приховані поміж хатами кулемети клекотять без перерви.

— Що, не спиться? — спокійно питає парубок, який несподівано появився на драбині.

— Не дають!

— Утікаймо до льоху.

Спішно вилазимо з криївки і, вслід за парубком, крадькома перебігаємо через садок та зскакуємо в просторий льох сусіда.

Парубок зникає.

Розглядаємося: льох порожній. За хвилину хтось спускає по сходах добру в'язку соломи. Швидко виглядаю: у дверях стоїть, похилений над сходами, літній селянин. Привітно посміхається і додає півголосом:

— Будьте спокійні — всі свої . . .

Селянин віддаляється, лишаючи за собою легкий скрип дверей.

У льосі — півтемрява. Розстеляємо солому і сідаємо. Микола здивовано дивиться на мене, а я на нього.

— Цікаві люди? Що?

— Коли б нам таких якнайбільше! — захоплено відповідає Микола.

— Так, так, пане Миколо . . . Це нове покоління! Це покоління нашої доби! Воно вже народилося в полум'ї пожеж, у клекоті сталі і в випарах крові! Воно зростає, кріпне на силі! Його буйного росту і стихійного гону ніщо вже не всилі спинити! . . .

Бо-о-вх! — вибухає поблизу гарматне стрільно, немов грізно підтакує.

Тактак-так-так! . . . — клекочуть кулемети.

Вслухаюся в сильні акорди сталі.

— Що народжується в цій музиці, Миколо?

— Бог його знає . . .

— Бог знає . . .

Незабаром до льоху спускається парубок, а за ним — господар. Сідають біля нас, господар знайомиться, починається балачка.

— Що нового зверху?

— Б'ються, — байдуже відповідає парубок. — Мабуть, хутко тікатимуть. Піхота вже покинула село і подалася за цвинтар.

— То може на обід уже й з нори виліземо?

— Напевно!

— А знищення в селі багато?

— Ні, тільки одна хата над дорогою поцілена
— горить.

— Здається, що й гарматний огонь перекидають уже далі. О, чуєте — деь біля Молодави?

— Це, очевидно, обстрілюють Молодавський ліс і Рівенське шосе.

Над льохом застугоніди кроки. Парубок вискакує і за хвилину вертається.

— Ну? . . .

— Та якийсь запізнений червоноармієць погнався через садок.

— З рушницею чи вже без?

— Теліпалася за спиною . . .

Нас огортає бадьорий настрій, пливе дружня розмова, зникає хвилююче почуття страху і небезпеки.

— А тепер розкажіть, як вам пощастило втекти, — просить парубок.

— Добре. Тільки перше дайте закурити, якщо маєте.

Господар витягає з кишені чималий кисет, набитий тютюном, скручує цигарку і подає нам.

Прикурюю, втягаю ковток диму і, похилившись на стіну, починаю оповідати кошмарну історію в'язничних мурів. Господар і парубок уважно слу-

хають, хвилинами співчутливо зітхають. Микола, звисивши голову на груди, тихо дрімає.

Уже кулемети віддалилися — клекогять десь за горою. Гармати з боку цвинтаря замовкли, лише гарчать ті — ізза річки.

Кам'яна дорога дудонить і стогне під гусеницями швидкобіжних панцерників, що несамовито женуться на схід . . .

Час від часу обривається моє оповідання, і я мимоволі, вслухаюся в гуркіт моторів і сильний брязкіт гусениць, що наче співають залізну пісню епохи.

— І як ви вирвалися із камери? — нетерпеливо запитує господар.

— Нам відчинили ключем. Коли б не знайшовся той щасливий ключ, то ми там і загинули б.

— Ви сказали, що на подвір'ї були якісь жінки й діти. А що це за діти?

— Трудно мені сказати. Вони для мене також дивною загадкою. Ось я збуджу Миколу — може, він знає. Пане Миколо, а встаньте по . . .

— Що сталося? Втікаємо? . . .

— Ні, ні, не лякайтесь. Скажіть лише, що то за жінки й діти були на в'язничному майдані зараз після втечі енкаведистів?

— Хіба ви не знаєте? — дивується Микола.

— Не знаю. Спочатку я думав, що то сурмицани стихійно кинулись нас рятувати, а деякі жінки

навіть з дітьми прибігли. Тесер бачу, що я в цьому помилявся. Зрештою, в ту страшну ніч так швидко розвивалися події, що важко було все нараз збагнути.

— Коли так, то я вам поясню.

— Будь ласка.

— Отож, як тільки втекли енкаведисти і втихла стрілянина, ми почули в коридорі шарудіння чи їхось кроків. Ми хутенько вибили вовчок і через отвір побачили з десяток людей. Вони мали низку ключів і відчиняли камеру за камерою, де лише вдалося. Наша камера була одною з перших.

— Це діялося десь у моменті, коли сипалися на брук вибиті шиби? Чи пригадуєте цей момент?

— Пригадую. Це якраз тоді. На превеликий жаль, ми свого вікна не розбили, бо вже були на коридорі. Не було часу. Ми відразу побігли до канцелярії по ключі та помагали відчиняти інші камери. Опісля нам п'ятьом було доручено організувати переправу через мур і пильнувати середньої вежі, щоб на неї не вернувся вартовий.

— То це ви були з коцями на мурі?

— Це мої товариші по камері. Я був у вежі, стояв на сходах із залізною рурою і мав боронити доступу.

— То це ви вже на мурі. Але діти появились на подвір'ї ще перед тим?

— Звичайно. Їх випущено ще підчас розстрі-

ду, а ми наткнулися на них, коли бігли до муру. Це була якась школа.

— Школа? — дивується парубок.

— Так, ціла школа.

— Не розумію! — кидая коротко.

— Кажу ж бо: сиділа ціла школа разом з учителем.

— За що ж їх посадили?

— За те, що першого травня не вийшли на парад. Вони сиділи в одній камері. Коли прийшли стріляти, налякані діти з криком кинулися в куток і притиснулися до вчителя. Один з катів прискочив до них, відтягнув учителя набік і тут же, на очах дітей, застрілив його.

По обличчю парубка й господаря пробігає жах. Микола на хвилину мовкне і понуро дивиться вниз.

Я перший перервав мовчанку:

— А з дітей нікого не застрілили?

— Їх випустили на подвір'я.

— Там з ними й жінки якісь були?

— Це наші . . . Це ті — з жіночої камери. Вони вискочили надвір на кілька хвилин раніше від нас, щоб заопікуватися дітьми.

— При нашій утечі їх уже не було. Що з ними сталося?

— Вони вийшли через головну браму на вулицю.

— І що?

— Не знаю. Десь ділися.

За горою нервово озвалися куліємети, зза річки сердито гаркнули гармати, в повітрі протяжно ойкнуло і далечінь простогнала глухими вибухами.

Господар підводиться і подається до виходу.

— Піду на розвідку.

— Ідїть та розгляньтеся, що там діється, — додає парубок.

— Щоб хоч не заломалося там . . .

— Жартуєте, Миколо? Ви послухайте, як танки гудуть дорогою! Чуєте? Хіба може заламатись?

Парубок бризкає здоровим сміхом. І я злегка посміхаюся. Миколі стає ніяково, він засоромлений.

— А чорт їх знає! — махнув зрезигновано рукою. — Наляканий чоловік своєї тіні боїться.

Згодом вертається господар. Його очі світяться радістю.

— А що там?

— Го-го! цікаві новини . . .

— Ну-ну, розкажуйте!

Господар хутенько витрушує, немов з рукава:

— Кажуть, що вже німці в селі. Червоних чорти взяли. На болотах забили начальника Енкаведе. А за лужком у житі застрілили секретаря райпарткому. Він ганяв по полях без шапки, з гвинтівкою в

руці. Та й ще якихось там головарів укокошили.

— Собакам собача смерть! — скрикує піднесено парубок. — Напилися нашої крові, прокляті!

Нас огортає веселий настрій, радістю спалахує обличчя, груди широко вдихають повітря . . .

— Наверх, на сонце, друзі!

Парубок вискакує з льоуху, а ми велід за ним.

Над нами усміхнене сонце. Воно безжурно сміється до нас, сміється і до тих, що там десь — за горбом — у клекітливому огні фронту прощаються з життям . . .

Х І

Нестримно женуться танки, а між ними вихромчать запорощені мотоциклісти, немов апокаліптичні їзди. Спішать у шаленому розгоні, неначе з буйними вітрами пустилися на перегони, неначе хочуть у безмежжях просторів наздігнати втікаючі століття . . .

Стоїмо і дивимося. Картина грізно - імпазантна! Картина демонських часів! . . .

Промчали. За горбком конає брязкіт гусениць і шалений рев моторів. Східні обрії — в непроглядному диму, здригаються і стогнуть під громовицями гармат.

Тепер шляхом пливають автоколони. У сонці блиск шоломів і багнетів. Над нами — дзвінке гудіння бомбовозів.

Сідаємо на призьбі під хатою. Тут — затінок, приємно, грають кольорами квіти, сміються . . .

— Нам б'є велика година, — перериваючи мовчавку, каже парубок.

— Цього ми бажаємо, горимо великими надіями, естелимо собі шляхи в майбутнє. Але покищо важко вгадати, якими шляхами нас доля поведе...

— Тепер такий час, що мусимо самі собі долю кувати!

— Це правда. Тільки чи нам вистарчить сил? Чи не зламає нас оцею гураган?

— Не зламає! У нас же тепер незчисленні лави!

— Дай, Боже, щоб не зламав! . . .

— Пробачте, що я вам переб'ю, — звертається до мене Микола. — Я дивлюся на ті багна і на он ту прокляту в'язницю, міркую собі і не можу доміркуватись хто ж то стріляв за мурами? Он пливе річка. По той бік були німці, а по цей — червоні. І в'язниця по цей бік. Звідки ж тут міг узятися німецький патруль? Це ж зовсім із протилежного боку . . . Ви пригадуєте, як хтось із них крикнув на коридорі: «Удєрай! Нємєцкїй патруль!»?

— Звичайно, пригадую. Я гадаю, що то був не патруль, а лише німецькі парашутисти. Їх скинули, скажімо, дєсь в околиці Рачинського летовища

(онде воно — на долоню ліворуч в'язниці) і вони в темряві ночі випадково наткнулися на червоних. Ви в'язалася стрілянина, яка дезорієнтувала наших убійників і викликала серед них паніку . . .

— Ні, не так, — перебиває парубок посміхаючись. — Воно трохи не так було . . .

Допитливо дивимося йому в обличчя і помічаємо на ньому якесь унутрішнє вагання. А по хвилині він таємничо:

— Це не були парашутисти.

— А хто?

— Наші . . .

— Підпілля?

— Так!

— Як же це сталося?

— У понедлок, тобто на другий день після вибуху війни, блискавкою облетів наказ пильнувати в'язницю. На випадок, коли б вивозили в'язнів, наскочити на транспорт і всіх звільнити. Коли б натомість почалися розстріли, здобути в'язницю і визволити ув'язнених. Учора звечора ми чатували в Рачинських болотах. Як тільки почули перші постріли за мурами в'язниці, ми рвонули туди. Бігти було кілометрів зо два. За хвилини десять добігли б. Так ми й розраховували. Але над багнами, кудою ми гналися, побачили військові машини. Не було ради — треба було скрутити в комиші. Провираючись грузькими багнами та очеретами, ми

набагато запізнались. Ми спинилися під мурами не за десять хвилин, а, мабуть, за пів години або й пізніше. Ми чули постріли, чули ті страшні крики...

Парубок обриває і задумується, а по короткій павзі продовжує:

— Добігши, ви відразу почали обстрілювати мури?

— Ні. Ми розбилися на групи по дванадцять чоловік і підійшли до веж, щоб, на випадок, коли б наш підступ не вдався, зняти сторожу і через мур ускочити на подвір'я . . .

— Пробачте, — перебиваю його нетерпеливо, — а про який це підступ ви згадали?

— Ось слухайте ж! Ми одного, перебраного за енкаведиста, вислали головною брамою. Як тільки він відбіг, ми в напрямку веж віддали кілька пострілів. За декілька хвилин стрілянина у в'язниці втихла. Ми почули на подвір'ї стугін кроків. Вони втікали.

— То це не енкаведист повідомляв про німецький патруль?

У парубка на кінчиках уст легенька усмішка.

— При виході з брами наші хлопці зустріли їх огнем. Пізніше заклекотало: ми стріляли по них, а вони — по нас.

— Хто стріляв — енкаведисти?

— Лихо його знає! Стріляли споза будинків, десь від церкви. Може, й військо — важко було

зорієнтуватись у тому розпалі. Ми, відстрілюючись, подалися на болота і поспішали в напрямку Рачина. Боялися, щоб нас не викрили, бо тоді вся справа пішла б шкереберть: вони знали б, що на передмісті не було парашутистів. Вони спокійно вернулися б до в'язниці і постріляли б решту в'язнів. А це змілило їх і навело паніку. Ми зумисне в'язали їх огнем з пів години, щоб відвернути увагу від в'язниці і, таким чином, дати вам змогу втекти. Стукіт у в'язниці сильною луною котився по болотах. Ми знали, що ви виламуєтеся з камер. Запустившись досить далеко в багна, ми припинили огонь і прислухалися, чи убійники знову не приступили до свого кривавого діла.

— А коли б приступили?

— Тоді ми приступом узяли б в'язницю і звільнили б вас.

— Ви всі могли б загинути разом з нами. Кругом же було повно війська — його, напевно, покликали б на допомогу.

— Ми були на це готові. Ми знали, що це не легка справа. Але що ж мали робити? Брати гинули, то й нашим обов'язком було рятувати їх. Звісно, рятуючи потопаючого, можеш і сам утопитись.

— І довго вам довелося сидіти в багнах?

— Мабуть, з годину або й більше. Ми сиділи до того часу, доки до нас не докотилася перша

хвиля втікачів. Тоді ми подалися в поля і розійшлися, хто куди.

— Це були тільки з вашого села?

— Ні, з нашого села був я і ще декілька вітрогонів, — парубок злегка посміхнувся. — Решта — це рачинці.

— Ви — герої! Ваша любов до народу сильніша від смерті! І коли ми всі, від семилітнього хлопчини до сивоголового старця, спалахнемо цією любов'ю, тоді вступить у нас сила, що порве одвічні ланцюги рабства. Тоді на нашій землі запанує правда . . .

Я зворушений до глибини душі. Хватаю в свої долоні парубкову руку. Блискавично схрещуються наші погляди. Він — здивований.

— Друже! . . . Любий друже! Прийміть щиру, сердечну подяку. Ви мені врятували життя . . .

— То це ж не тільки я один . . .

— Я завжди носитиму в своїй душі глибоку вдячність і до вас, і до тих невідомих мені лицарів у сірому одязі, які жертвою власної крові вирвали мене і сотки невинних людей від неблаганної смерті. Наші серця горітимуть до вас любов'ю, такою любов'ю, яка гнала вас крізь темряву ночі і грузькі багна під мури в'язниці . . .

Понуривши голову, парубок сидить деякий час мовчки, а опісля із смутком у голосі:

— Маю погане предчуття. Мабуть, замордували мого брата . . .

— Будьте кращої думки. Втекло багато — міг і він утекти.

Знову десь звіддала доноситься глухий стогін землі і несміливий гомін гармат, десь притишено шумлять пропелери, десь гудуть биті шляхи під гусеницями танків.

Парубок мовчки встає і відходить, Микола йде до клуні відпочити, я з господарем лишаюся на призьбі.

Поволі зникає денна спека, сонце скочується по застиглий синяві небосхилу, настає приємна передвечірня пора. У селі вже спокій. Під хатами — купками люди. На їх обличчях не то здивовання, не то радість. Мовчки приглядаються новому війську в уніформі сталевого відтінку, що прийшло на їхні землі, як гордий переможець. Військо йде. Лиця вояків червоні, без усмішки, холодні, очі грізно дивляться спід глибоких шоломів. Вони твердо ступають і голосно говорять. Уже й їх машини великі, як хати, повертають із шляху та заїжджають між будинки.

— Грізне військо прийшло до нас, — повагом каже господар.

Мовчки киваю головою.

— Але що воно нам несе — волю чи рабство?

— Час покаже, пане господарю . . .

— Дивіться: он до нас ідуть . . .

— Де?

— Онде вийшли з конопель.

— Ага-ага! Але чекайте но — це щось не те...

В них інші шоломи.

— А й справді . . . Ой, чи це часом не ті? . . .

Вояки йдуть через город прямо до нас. Їх семеро. Гвинтівки наготові. Неначе налякані.

У мене поза спиною проходить мороз: на їхніх шоломах — червоні зірки . . . За хвилину заспокоюся: я ж у подертому селянському жупані, я зовсім схожий на селянина.

Вони вже перед нами. Зупинюються. Чотиригранні штики скеровані на нас.

— Здесь германца нет? — питає один дрижачим голосом.

Вони косоокі, лише один схожий на жидка. Мабуть, старший, бо без гвинтівки, краще одягнений, за поясом наган. Але він чомусь дуже несміливий: труситься і наче приховується за косооких.

Мені нараз стає весело і смішно. Хочеться бризнути широким сміхом. Стримуюсь.

— Тут нема, тільки он там — на дорозі, — відповідаю з посмаком глузливости.

— А где наші?

— Ваші? Е, ваші вже далеко... Чуєте, де б'ють гармати? Там уже ваші.

— Нам нада пройті к своєї часті.

— Запий водою, чоловіче! До своїх не доберешся — кругом же німці.

— Что же нам делать? — схвильовано питає той, що на жидка схожий.

— Вам самим краще видно, що маєте робити. Ми вам не можемо дати ніякої поради.

— В плен здацца, что лі?

— Як уважаєте.

— Нет, ми імеєм приказ пробратца в Москву с вiнтовкой! — категорично відрубує косоокий.

— Що ж, пробуйте. Але то задалека дорога...

Бійці не знають, що робити. Стоять і нараджуються. На спітнілих обличчях малюється ще більша схвильованість.

До них підходить господар і без обиняків:

— Дураки ви з вашою Москвою і з вашими приказами! Ти хочеш з вiнтовкою в Москву пробратись? Хіба ж ти швидше бігаєш від танків, га? Вони тебе доженуть і розчавлять! Он бачив, як погнались?

Господар пристрасно дивиться на новенькі гвинтівки в руках бійців.

— Нащо ви їх носите? Вони вже вам непотрібні! Жбурніть їх он під тин або віддайте сюди!

А по хвилині:

— Ви хто: узбеки, казбеки чи калмики? Ви маєте якогось бога — Аллаха чи Магомета? Га? Маєте. Ото замість пробиратися в Москву, краще

молися один з другим своїому богові, щоб він вас спас від загибелі. Бачите, на шляху повно війська.

Косоокі знову нараджуються між собою, щось шварготять таємничо, сперечаються. Тимчасом жидок відходить набік, витягає зза пояса наган і непомітно спускає його в кропиву. Потім відривається від бійців і векакує до хати напиться води, але більше не вертається. Розгублені бійці цього не помічають. Вони беруть гвинтівки наперевіс, переходять садок і зникають у густих житах.

Господар дивиться їм услід, бубонить щось під носом, а потім сердито спльовує.

— От анахтемська віра! Попленталися, не покинули рушвиць . . . А шкода — так і поіржавіють у житі, як їх німці вкокошать . . .

Вже сонце сіло за обрій. По землі стелиться морок, над комишами сизими смугами лягає туман, від річки тягне приємною прохолодою. Тихо курять димарі — село наче в молитві . . .

Здалека доходить глухий гомін гармат.

XII

Трояндно розцвітає ранок, барвистими росами вмиваються степи, сміється ясністю небо. Налиті хліба кланяються сонцю, немов складають подя-

ку за його щедрість. Земля співає одвічний гимн життя і дихає випарами свіжої кроти.

Виходжу на подвір'я, п'ю чисте ранкове повітря, мій слух ловить далекий відгомін бою. В моїй душі — велика радість. Хочеться весь світ обняти і притиснути до розпалених грудей . . . Я хочу впитися життям! Життям широким, повним, буйнотворчим! . . .

Дивлюсь на місто, блищать покрівлі проти сонця, біліє великий княжий замок, пишаться зелені бані церков. Он там, за церквою, і моя хата... Що там діється в цій хвилині? Що думає Маруся? Чи знає вона, що я втік від смерті? Що я живу?...

— Миколо, йдемо!

— Куди? — здивовано питає, підводячись із призьби.

— До мене додому.

— Дякую. Не піду.

— Чому?

— Я також хочу додому. Мене там чекають. Я ж пів року не бачився із своїми . . .

— Що ви? Хіба ж сьогодні можна пориватися в таку далеку дорогу? Там ще фронт! Шляхи обсажені військом. Вас затримають — подумають, що військовий. У полон можуть забрати. Ні, я не душу вас! Ви підете зі мною, побудете в мене з тиждень, а тоді подастесь на Костопільщину.

Микола задумано дивиться перед себе і важить щось у своїх думках. Йому важко рішитись.

— І не надумуйтесь! Я вам добре раджу. Ви ж, зрештою, не дитина — самі це розумієте. Ну? Ідемо?

— Ідемо . . . — понуро відповідає.

Заходимо до хати, прощаємося з господарем і парубком, переодягаємося в свою одягу та селом подаємося в напрямі міста. Минаємо останні хати і виходимо на шосе.

Ми вже в тіні придорожніх дерев. Ідемо шляхом, на якому війна лишила ще теплі сліди. По обох боках скелети машин, багно всмоктує спалені танки, біля мосту застрягла далекобійна гармата. Наїжилась дулом до неба, наче гаркає чорною пащею і грозить . . . На насипі — ще один танк догори черевом. Поблизу нього горою зривається забитий кінь. Посеред дороги валяється опорошена синя шапка енкаведиста. На ній — темним багром плями. В рові лежать навхрест дві поторошені гвинтівки. Праворуч, під вербою, набряклий труп червоноармійця. А ось на відкосі вантажне авто зарилося носком у багно. На керівницю похилився шофер, немов відпочиває після втоми. Стік кров'ю, обличчя бліде, воскове.

Уже і міст перед нами. Приспішуємо кроку.

— Гальт! — затримує вартовий на мості.

Грізно дивиться на нас спід сталевого шоло-

му, щось говорить. Але ми його не розуміємо, ні він нас.

— Ми втекли з в'язниці. Там позавчора стріляли людей. Ніяких документів не маємо. Нам відбрали їх, — швидко пояснюю, схрецюючи пальці на вигляд віковних ґрат.

— Гефангене?

— Так, так, гефангене!

— Гут, гут! — посміхається вартовий і пропускає нас.

Ми натрапляємо ще на кілька постів і нарешті опиняємося на вулицях міста. Скрізь повно війська, бойових машин, суворо мовчазних гармат. На автах щетинясто їжаться протилітакові кулемети і дивляться в безхмарний простір неба.

Продираємося поміж сталевих почвар, оминаємо пости і поспішаємо до мого дядька. Це ж нам якраз по дорозі. Ось уже й хвіртка. Заходимо. Усі зворушені, радіють, просять побидіти, поговорити.

— Не можу, мушу додому — Маруся ж хвилюється.

— Маруся на селі. Хіба ти не знаєш?

— Де на селі?

— Там, де мати вчителює.

— У Дядьковичах?

— Здається.

— То в нас порожня хата?

— Так. Сусіди наглядають . . .

Відпочивши трохи та залишивши Миколу в дядьків, спішу до свого родинного огнища. Треба хоч навідатися і побачити, що там діється. По вулицях зустрічаю знайомих, приятелів. Усі радіють, що живий, вітають, поздоровляють, неначе прибулого з того світу.

Шкільний друг Серожка пізнав мене здалека, доганяє, сердечно вітаємося. Він зворушений до глибини. Його голос тремтить, заламується . . .

— Я сьогодні вранці бігав до в'язниці, шукав тебе між убитими. Не знайшов. Але я був переконаний, що ти не живеш, бо в канцелярії на столі, де була розкидана картотека, зверху лежало твоє «лічне дело». Ось воно . . .

Поквапно витягає з кишень та віддає мені жмут паперів.

— Так, я був упевнений, що ти вже не живеш...

Пильно дивиться на мене, в очах іскряться огники радості.

— Зайди до мене. Батьки радітимуть . . .

— Дякую, Серожка, я зайду пізніше, а зараз спішу поглянути, що там у мене діється.

Дружній стиск руки, і ми розходимося.

Удома застаю все в порядку. Кімната має такий же вигляд, як і підчас мого арешту: стоїть мовчазно на столику мій радіоприймач, спокійно висить на килимі портрет Шевченка, валяється ску-

довджена білизна . . . І затемнення з вікон не зняте, і ліжка не застелені, і на столі недоїдене снідання . . . На підлозі біля ніжки стола — кусочки фотографій. Поквапно складаю їх до купи. Ах, це ті неблагоннадійні . . . Це Марусина робота. Напевно! Вона спритно подёрла їх у часі обшуку.

Виходжу на ганок. Постоявши хвилину, сідаю на лавочці під смерекою і поринаю в думках. Незабаром прибігає сусід. Схвильовано вітається, радіє, просить зайти до нього. Він також ледве вирвався з рук єнкаведистів.

— І ви були арештовані? — питаю здивовано.

— Арештований я не був, але вони мали мене в своїх руках.

— Як це?

— А ось послухайте. Вже, мабуть, буде з місяць, як мене разом з моєю машиною приділили шофером при Єнкаведє. Працював я там і потерпав, коли мене розміняють. Та якось не зачіпали. Але позавчора начальник Винокур наказав мені підїхати з машиною під будинок райпарткому. Бже смеркало. Мені не довелося довго чекати. В авто всіло їх четверо і Винокур.

— А ви не запримітили, хто вони?

— Та це ті — з райпарткому. Я їх з вигляду знаю, тільки не пам'ятаю прізвищ. Між ними був і секретар парткому, Тимошенко.

— Я чув, що його вбили на Папталї в житах.

Йому так і треба, мерзотникові!

Але пробачте, я вам перебив. Говоріть далі.

Отож, — продовжує сусід, — наказано було їхати до в'язниці. Там усі висіли та спішно подалися всередину. Мені доручено було чекати з автом перед брамою. За кілька хвилин я почув страшні крики людей і постріли. Мною стрепенуло! Огорнув жак! Я боявся далі лишатись під брамою. Я знав, що, коли відвезу їх під партком, вони й мене застрелять, щоб позбутися небажаного свідка. Піді мною земля горіла — я пустився втікати. Шмигнув поміж будинками і спинився над річкою. Там зашився в комиші й просидів, аж доки черво-ні не відійшли з міста.

— То й вам довелося багато пережити.

— О, так! Сильно перехвилювався! Але слава Богу, що на тому й скінчилося.

— Так. Добре, що на тому скінчилося. Могло бути значно гірше . . .

— А ви були вже у в'язниці? — раптово перебиває сусід, неначе пригадав собі щось.

— Ше не був. Я тількищо прийшов з Панталії.

— Там — жак! Я не міг на це дивитись.

— А коли ви там були?

— Учора пополудні. Як тільки відійшли черво-ні, домене прибіг лікар Балейко. «Їдьмо до в'язниці! — каже схвилювано. — Там є ранені, яких треба негайно забрати до лікарні.» Увійшли всереди-

ну. Я схопився за голову, мало не впаав в обморок. Балейко завів мене до однієї камери, де кривавою купою лежали жіночі трупи. Для мене цього було забагато. Я не витримав — утік до авта. За хвилину двадцять винесли і поклали на машину дві жінки. Вони були подібні до трупів. Ми відвезли їх до лікарні.

— Це були ранені?

— Так, і то в безнадійному стані. Але в лікарні вже, крім них, лежало кілька осіб легше поранених.

— Що вони оповідають? Хто мордував в'язнів?

— Вони всі стверджують, що це робили енкаведисти, в'язничні стражники і якісь цивільні. Винокура всі бачили. Він стріляв з нагана, цивільні — з автоматів. Між ними була також жінка - упир. І вона стріляла.

— Жінка? Невже? . . .

— Факт! Це Хана Беренштейн. Може, пригадуєте: чорна, присадкувата, носила форму енкаведиста? Вона служила стражником у в'язниці.

— Ага, пригадую.

— Оповідають, що вона в часі своєї служби по-звірськи знущалася над жінками, а того страшного вечора клала жертву по жертві. Це робила з великою насолодою. Вона перша вбігала до жіночих камер, хватала котрубудь за коси і з реготом стріляла в лоб.

— Садистка!

По короткій павзі він підводиться з лави і просить мене до себе. Виходимо на вулицю і нараз.. я задрижав від радості — он батько мій . . .

Уздрів мене старенький, прискорює кроку, підбігцем іде. Кидаюсь йому назустріч. Вітаємося. Батько не всилі й слова сказати від надмірного зворушення. Дивиться на мене, вдивляється, немов не пізнає, немов очим своїм не вірить, що перед ним його син — живий і здоровий. До них уже дійшла вістка про розстріл в'язнів, їх повідомлено навіть, що я вбитий... Він сьогодні до схід сонця схопився і біг шукати мого тіла, але його німці не перепустили. Мусів вернутись. А ось пополудні вибрався вдруге.

— Я не йшов, я біг . . . Я думав, що між убитими знайду вас обох: тебе й Созона . . .

З його очей великими горошинами котяться сльози. А в тих очах стільки суму й радості, стільки болю й горя, стільки переживань . . .

— Сину мій! — тужливо і болісно виривається з батькових грудей. — Я ж недавно мав вас трьох . . .

— І Степан не вернувся?

— Ні . . . Та й чи живе він? . . .

— Заспокійтесь, тату. Вони вернуться, придуть — і Созон, і Степан . . . Ось зайдімо до хати, спочинете трохи.

— Ні, сину, я не стомлений. Ходімо скоріше туди . . . — показав рукою за річку, а в очах — знову блискуючі горошини. — Там, може, бідний Сезон нас докидається . . .

— Ходімо, тату . . .

XIII

Входимо до в'язниці. Мене обдає холодом і жахом! Недавня трагедія кошмарним сном снується по уяві, в ухах лунають постріли і передсмертні, розпучливі крики мордованих. Арешт, розстріл, утеча . . . Труп . . . Кров . . .

В коридорах повно людей: селяни, міщани, німецькі вояки. На їх обличчях — відбиток смутку, жаху, пригноблення. Снуються мовчазно, наче тіні, без розмов, щоб не порушити спокою цвинтаріща, щоб не тривожити вічного сну трагічно померлих . . .

У повітрі носиться важкий сопух. Нема чим дихнути.

Ідемо в ліве крило першого поверху. Обходимо камеру за камерою. Двері до кожної відчинені наостіж. Тут, переважно, вузькі канурки на одного або на двох. На долівках, витягнені на всю довжину, лежать у калюжах застиглої крові замордо-

вані. Усе молоді хлопці. Спокійно спять юнаки . . .
А ласкаве проміння сонця м'яко ллється крізь за-
гратовані вікна і складає довгий прощальний по-
цідунок на їх кам'яно - мовчазних обличчях.

Ідемо далі мовчки.

Ось ще камера-одиночка. Стіни побризкані
кров'ю, місцями — криваві відбитки рук. Посере-
дині лежить горілиць дебелий селянин, немов роз-
рослий віковий дуб, повалений бурею. Кितिцею
спадає довге сиве волосся, а спід рясних усів спли-
ває на долівку багряний струмок, що поволі зас-
тиг у своєму бігу. Насуплені широкі брови тінню
лягають на загаслі очі. На восково-жовтому об-
личчі захолола очайдушна рішучість. Широко від-
кинені мозолясті спрацьовані руки цупко притис-
кають землю, на якій лежить він — господар. Він
своєю кров'ю напоїв ту батьківську землю і, зда-
ється, що й по смерті протектує: «Не дам, не дам
своєї кривавиці неробам! Не піду в колгосп!»

Так, це, несумнівно, жертва колективізації.

— За що ж цього старого вбили? Що він ко-
му зробив? — немов самого себе запитує батько.

— За те, тату, що був працьовитий і любив
свою землю . . .

Входимо до величезної камери. В ніс б'є неви-
носимий сопух. Робиться млюсно.

— Боже, Боже! . . . Що тут діється! — з жа-
хом скрикує батько.

Терше шкура. Холоде кров . . .

Перед нами страшна картина: в кутку камери — скривавлена маса людських тіл. Спід неї випливає потоком темний багр і широкими калюжами розпливається по підлозі. На стінах темночервоними квітами засохла кров.

Батько сахнувся, поточився назад. Хитається на ногах. Підтримую, щоб не звалився.

— Може вас надвір, тату? Трохи свіжого повітря . . .

— Ні, ні . . . Може тут Сезон? Подивись но..

Батько опирається об стіну і дивиться широко відкритими очима на змасакровану масу.

Обережно обходжу калюжі крові, стаю під вікном і придивляюся. Скільки падає сонячне проміння і ясним сніпом розсипається на вершку макабричної піраміди. А вони лежать, немов страшний клубок, немов фантазмагоричне плетиво смерті. З клубка вистають голови, ноги, свічками виростають закостенілі руки. На мене дивляться чийсь очі . . . Скляні, холодні! Шкірить зуби чнесь рбличчя, викривлене смертельним жахом . . .

Мене проймає холодом. Подаюся взад.

Вийти звідціль! Не дивитись!

Он там ще двоє. Може котрийсь із них? . . . Приглядаюся. Один сидить — голова звисла на груди, другий — навколішках, прикипівши лицем до муру.

Ні, тут нема . . .

— Ходімо, тату.

В сусідній камері — подібна гекатомба. Фантазмагорія! Несказаний жаж!

Яксь жінка вмивається гіркими сльозами над трупом чоловіка, що лежить посеред камери. Вона пізнала його по одежі, і тепер витягнули з купи та ось поклали. Лагодяться забрати в рідне село — хай там між своїми спочиває та нехай хоч діти знають, де батькова могила. Нещасна дружина дбайливо змиває кров з обличчя закатованого. Поливає водою з пляшки і хустиною витирає. Її горе безмежне . . . Вона вже знесилена, розбита, не бачить перед собою нічого, не чує навіть, як до неї говорять. З її грудей виривається вже не плач, а жалібний здушений стогін. Та чоловік цього не чує: він лежить спокійно, немов дримає. Лише червона пляма на чолі нагадує, що він заснув вічним сном.

Ідемо холодними слідами смерти від камери до камери. Внизу вже всі. Підіймаємося на другий поверх. Скрізь трупи й кров, кров і трупи . . .

Ми знову в самотності. На підлозі — брудна калюжа. Замордованого вже нема — родина забрала похоронити.

За стіною, в такій же самотності, захолов у підсидячій позиції чорнявий юнак. Не то спить, не то думає над чимось глибоко. Але в нього над лівим ухом розторощений череп . . . і мозок по стіні . . .

— Бідний хлопець . . . — співчутливо зітхає батько.

— І чи знав він, тату, що смерть до нього так жорстоко приступить? Скільки думок пройшло через той мозок, скільки прагнень і золотих мрій?.. А тепер цей мозок, вирваний рукою енкаведиста, прилип до муру, наче гнила картоплина.

У камері, по другий бік коридору, валяється в бруді чотири жіночі труни. Довкола порозкидане ганчр'я, розбиті сінники, на стінах засохла кров, на підлозі — темпочервоні калюжі. Одна жінка лежить біля порога. Руки курчово стискають краї роздертої до самого пояса сорочки. На її повних грудях застиг багровий струмінь.

— Дивись, сину, і вагітну застрілили . . . Он під стіною.

— Подвійне вбивство.

— Подвійне душогубство, сину. Такого Бог не простить . . .

— А ось бачите, тату? Цій стрілили в потилицю. Мабуть, з великим розмахом упала -- зовсім розчавила лице. Аж припляскло до підлоги. Жаж!.. Батько згинається, бере із сінника якийсь старий плащ і мовчки прикриває напівоголене тіло жертви.

В кутку камери, підобгавши коліна під живіт, валяється в крові русяве дівча.

— Ходімо, сину, ходімо далі . . .

І знову збірні камери. Це вже чоловічі. Скрізь повно трупів, цв'ють кров'ю стіни, на долівках па-
рує сукроватиця.

В одній мати припадає до синового трупа. Во-
на в страшній розпуці, близька божевілля! . . . Ко-
мусь грозить, когось проклинає і хвилинами ви-
крикує розпачливо:

— Убійнику, верни мені сина! . . .

Батько зворушений. По його обличчі котять-
ся сльози.

— Ходімо звідци, — беру його за рукав.

Робить крок до виходу. Але раптом переляка-
но кидається до купи трупів і скрикує несвоім го-
лосом:

— Созоо-н! . . .

Мене пройняло жахом! Задрижали ноги . . .
Миттю прискакую до батька. Ой Боже! Це він —
його одежа, його фігура . . . Обличчя! Побачити
обличчя! . . . Скоріше! Воно привалене . . . Дри-
жать руки. Відкидаємо тих зверху. Вже витягну-
ли. Перевертаємо. І з грудей — глибокий віддих...
Слава Богу — не він . . .

Спішно відходимо і знову натрапляємо на жі-
ночу камеру. Трупамистелена вся підлога. В кут-
ку біля дверей — ціла купа. Повалені одна на од-
ну. скуйовджені, змасакровані, просяккі кров'ю.
Довкола вистають, наче з несамовитого пня вирос-

тають: простоволосі голови, закостенілі ноги, на-
їжені пальцями руки.

Батько квапиться вийти — не може дивитись.
Сіпає мене за рукав.

— Ходи, ходи . . .

Я лишаюся на місці і мовчки обводжу розгуб-
леним зором по камері. Переді мною все нові і нові
картини жаху. Онде в кутку сидить самотня жін-
ка. Обличчя не видно — його закриває довге чор-
не волосся, що безладно спадає на груди. Вона
міцно опирається об підлогу, неначе звалилася пі-
сля перепою і твердо спить.

Біля самих дверей, втиснувши голову за кало-
риффер, сидить худе, виснажене дівча. Очі напів-
відкриті, висодоплений язик, на лобі — кривавий
слід кулі.

На сіннику під стіною, похилившись на тіло
товаришки, немов у півсні дрімає дівчинка-підлі-
ток. Голівка відкинена назад, на рамена хвилясто
спливає ясне, як льон, волосся, обрамовуючи аля-
бастрове личко. А на ньому — ні плямки крові,
лише утривалений відбиток передсмертного жаху.

— Ходи, сину, ходи! . . . — схвильовано пов-
торює батько і сіпає мене за рукав.

Знімаємося вгору, обходимо останні поверхи.
Тут багато камер світиться пусткою. Повідбивані
замки, вивалені двері, подовбані стіни — усе нага-

дує, що в цих камерах відбулася невблаганна, очайдушна боротьба за життя.

— Це ви так рятувалися, сину?

— Так, тату. А ось камера, де я сидів.

Зупиняємося напроти відчинених дверей. Батько щось говорить, але я слів його не чую. В моїх ушах лише бубонить, наче вітер по шибках. І немов крізь монотонний шум осіннього дощу, десь здаєка продираються крики мордованих, тріскотня автоматів, постріли за мурами, гроове гупання в двері . . . Метушня в коридорах . . . Скрегіт ключа під дверима . . .

Кошмарним пластивом оживають в уяві пригаслі враження минулого і холодним оловом в'їдаються в розпалені клітини мозку.

Нараз — якісь різкі звуки. Це вже не відгомін уяви. Це там, на сходах. Хтось плаче. Порожні мурри лунко віддають кілька пар важких кроків. Вони вже близько нас. І за хвилину бачимо: несуть... Жінка йде позаду, спазматично плаче і підтримує окривавлену голову небіжчика.

Батько важко зітхає і непомітно змахує сльозу.

Знову обходимо камери. Це вже останні. Ще ось декілька одиночок. Усередину не входимо — скрізь зачинені двері. Заглядаємо крізь вовчки.

— А чому ж тут зачинено? — здивовано питає батько.

— Це ті, що не встигли втекти разом з нами. Вони самі не могли відбити дверей, та й ззовні не можна було їм допомогти — ключі не пристали. Ми не мали вже часу: нас почали знову обстрілювати вздовж цих коридорів. Серед людей назривала паніка — боялися, щоб убійники не підпалили будинку. Ми втекли, а вони лишилися . . . Їх постріляли пізніше і то, подивіться з якою жорстокістю: по кільканадцять куль всадили в кожного.

Батько глибоко зітхає і важить щось у своїх думках, а по хвилині говорить, наче до себе:

— Я прожив чималий кусок віку, пережив кілька воєн, але такого кривавого діла рук людських я не бачив. То ж Господь сказав у своїх заповідях: «Не вбий». Він же встановив закон для людей. Великий закон! І цей закон потоптали . . .

— Так, тату, ми ввійшли в такий вік, у якому люди топчуть, ламають божі закони, а пишуть свої. Пишуть їх кров'ю мільйонів під сухий тріскіт наганів і автоматів.

— Але Бог створив людину по своєму образу і подоби. То чи ж можна людину вбивати так, як бездушну тварину, яка на те тільки й розплодилася, щоб її нищити? Правда, люди людей убивають, але на війні. І злочинця карають смертю, якщо він допустився злочину. Але його перше судять, розглядають, чи винен, а потім засуджують на смерть. Бо хіба ж можна відібрати людині життя безне-

винно? Ні, сину, це якось воно не так . . . Це злочинство проти Бога, а Бог злочинств не прощає. Він великий і справедливий суддя. Він осудить це криваве діло рук людських і на злочинців кине велику кару! Згадаєш моє слово, сину! Такі вже бо-жі закони . . .

По короткій павзі:

— Ця кров, сину, не засохне! Вона вічно буде на лиці убійника. Вона на руках його виступає чирво-нимі плямами. І вода, яку він п'є, червонітиме від неї. Вона іржою осяде на хлб, що він його їстиме. Це невинна кров, сину. А невинна кров не змивається. Вона спливе на голову вбійника і бітей його . . .

Проходимо в кінець коридору, заглядаємо до останньої одиночки. В кутку сидить скулений сивоголовий дід. Він у рясі . . .

— Дивися, сину, — священик . . .

Приглядаюся: здається, знайомий, але не можу розпізнати обличчя — його закриває довге сріблясте волосся.

Батько знімає шапку і побожно кладе на грудях знак хреста.

— Це вже всі? — питає етиха.

— Усі. Ходімо.

— А Созона так і не наїшли. І де він може бути? . . .

— Мабуть, вивезли. Може й на Сибір.

-- Що ж, сину? Божа воля . . . Будемо молитися й чекати . . .

Мовчки переходимо довгий коридор, спускаємося за браму.

Вертаємося додому. Минаємо мости. Сонце самоцвітними кольорами грає на воді. Іква пливе тихо-тихо, як і віками плівла . . .

Понура в'язниця криваво відбивається в воді, фарбованій багрями догоряючого проміння.

X I V

По спорохнявілому столику, що приховався від віттям розрослої яблуні, весело стрибають ланаті світлотіні. Приємний холодок м'яко стелиться по соковитій зелені трави і цілющим бальзамом лягає на груди.

В садку — монастирська тиша. Лише інколи десь над містом глухо прогудуть літаки, відізвуться металічним звуком скорострільні зенітки, налякано зацокотять кулемети і знову на землю сходять благословенна тиша.

Вдихаю свіжість дерев і відчуваю, що в мою душу, накопіву переживаннями повільно вливається бажаний спокій. Я вже відвідав свою родину, потішив і переконав стареньку матір, що Со-

зон живе і, напевно, вернеться. Якби ще прийшла Маруся . . . Вона в глибокому закутку, далеко від шляхів, тудою і фронт, мабуть, не проходив. Ні, її там нічого поганого не могло статися. Але пора вже й додому вернутись, а чомусь нема . . . Найкраще було б піти до Дядькович. Гм! . . . Може й завтра? Одно тільки небезпечно: по дорозі можуть перепинити і погнати як військово - полоненого. Мені ж не повірять, що я не військовий. Та нема ради! Почекаю ще день-два, а тоді переодягнусь за селянина і піду долинами та вибалками.

Скрипнула хвіртка. Повертаюся і бачу Миколу.

— Відпочиваєте? — питає на ходу.

— Відпочиваю. Сідайте й ви. Тут приємний холодок.

Микола знімає піджак, кидає на траву і витирає хустиною спітніле чоло.

— Фу! Ну, й гаряче . . .

— Де ж ви так зігрілись?

— Та ходив на Панталію.

— Може до наших знайомих на яечню?

— Заходив і до них.

— Як там? Івон вернувся?

— Ні, він убитий. Уже похоронили.

— Бідна мати . . .

Знаєте, я був у лікарні, — тягне Микола по хвилині. — Думав, що є ранені і з наших околиць.

— Були в лікарні? А що з тими двома дівчатами, що їх відвезено в безнадійному стані?

— Живуть.

— То слава Богу! А звідки вони?

— Одна з Рівного, а друга таки з вашого повіту.

— Може знаєте, з якого села?

— З Яроклавич. Є таке?

— Є, е. Ну, й як вони? Прийшли вже до себе? Говорять? Чи пригадують, що з ними діялося?

— Рівненчанка ще неспритомна. Не відомо, чи вона взагалі очунає — дуже покалічена. А ця друга вже говорить.

— Що ж розповідає? Як лишилась живою?

— Вона сиділа в збірній камері на другому поверсі. Крики і постріли наближалися до них. Вони плакали й молилися. Незабаром під іними дверима обізвалася смерть брязкотом ключів. Жінки з несамовитим криком кинулися в куток, збилися до купи, тиснулися одна за одну. Нараз — блиснуло світло, і вони почули тріскотню автоматів. Що сталося далі, не пам'ятає. По якомусь часі відчула в правій груді дошкульний біль, а в роті — спрагу. Розплющила очі. В камері сіріло. Дівчина жахнулася — вона лежала між трупами! . . . Згодом хтось заговорив: «Здесь еще!» Напружила зір і побачила: над нею стояло двоє енкаведистів. Один замахнувся штиком і нагло — у роті сильний біль,

а над ухом — постріл. Після цього вона прокинулася щойно в лікарні.

— Значить, вернулися і добили її?

— Так. При першому розстрілі куля пробила праву грудь, а при другому штиком прокололи рот, прострілили шию і ліву руку.

— Який жах! Аж двічі пережити смерть!

Микола співчутливо киває головою.

— І рівенчанка таке саме пережила?

— Подібне, тільки в іншій камері.

— Нечуване! Страшне! До чого скотилася людина! І це має бути та найдосконалиша істота, що стоїть на вершку великої піраміди божого творіння? . . . Це та з найблагородніших ісот, яку покликано володіти світом? . . . Чим же ми відрізняємося від хижого звіря, який умертвляє свою жертву, щоб заспокоїти рев голоду? Навіщо ж ми змарнували стільки століть, призначених для нашого досконалення — нашого розвитку, коли ми не розвинули всобі високих ідей, що їх поклав Творець в основи світу?

У Миколи на обличчі спокій і задума. Він заслуханий — напружено ловить кожне слово.

— Ось бачите, Миколо, в яких часах нам довелось жити: матерія вбила в нас почуття людини... То ж у сиву давнину, коли людина жила примітивним життям, коли ще не потрапила відділити добра від зла, коли керувалася силою сліпого інстинк-

ту, вона не була жорстокішою від нас — цивілізованих людей двадцятого століття. Ми не набагато відскочили від неї в своїй духовості. Що ж? Ми підкорили собі сили природи, загнuzдали їх, примусили на себе працювати. Але чи поставили ми їх на службу людству? Ні! Бо, замість того, щоб оперезати світ незчисленними полотнами доріг, обвести сталевими перстнями залізниць, запалити блискавками електрики, в повітряні простори вислати мільйони радіохвиль, ми наїжились багнетами, підперезалися наганями і кинули на нищення людства тисячі смертоносних танків, грізних бомбовозів і далекобійних гармат. Невже в цьому проявляється наша культура? Ні, друже, це є матеріалізм нашої доби! В ім'я цього матеріалізму відбирають нам право на життя, в його ім'я нас недавно розстрілювали у в'язниці. В ім'я цього проклятого матеріалізму двічі вбивають ні в чім невинну дівчину! . . .

— Ви правду кажете, — повагом підтакує Микола. — Але не всі так думають, як ви.

— Не всі так думають . . . Ви розумно зауважили.

Западає коротка павза. Микола мовчки підводиться з місця і задумано проходиться по садку. А я, закуривши цигарку, пускаю вгору димові кілочка, що повільно розпливаються синявими смужками поміж листям навислої галузки. Моїх

ух м'яко торкається несміливе сюрчання прихованого десь у траві цвіркуна, монотонне дзвеніння невидимих комашок, ніжне чикання черв'ячка в спорохнявілій дощі. Немов заколиханий, поринаю в солодко - приємне недумання.

Раптом сколихується повітря, над головою щось пронизливо скавультить і за хвилину — сильні вибухи.

Напружую слух. Вибухи щораз ряснішають.

— А це що? . . .

Микола здивовано знизує плічками.

Вибігаємо на вулицю. Люди налякано вітають поміж будинки.

— Що сталося? — з обуренням шпурляю комусь услід питання, але замість відповіді одержую холодний блиск очей.

— Ховаймося! — скрикує Микола.

— Ускакуємо в льох. Там уже повно людей. На їх обличчях в'ється холодною гадюкою тривога і в наляканих очах застигає якийсь недокінчене питання. Але відповідь нізвідки не приходить — її не можуть вишептати ні одні уста. Лише гармати лють тим ревом нагадують, що сталася якась несподіванка.

— Може фронт захитався? — питає етиха Микола.

— Ні, це не фронт. Фронт уже далеко. То ж бої під Новгород - Волинським.

— А що ж це?

— Може повітряний десант або група недо-
битків. Лихо його знає . . .

І так, під протяжний рев гармат і клекіт куле-
метів минають напоєні тривогою години. Надвечір
усе стихає і над містом знову лягає тиша. Вулиця-
ми біжить, немов усміхнене хлоп'я, весела вістка,
що наступ відбито.

Чекаю на Миколу. Він ще не вернувся з міста.
Незабаром приходить.

— Ну, й що? — притьмом питаю.

— Ми були в великій небезпеці. На місто нас-
тупала чимала група червоних.

— Де ж вони взялися?

— Вийшли із Смизьких лісів і хотіли прорва-
тись на Рівне. Кажуть, що їх було коло тридцять
тисяч. Мали гармати і танки. Німці вже потерпали,
бо їх тут горстка, а в місті розташовані штаби. І,
знаєте, мало що не прорвалися . . .

— Не дай. Боже! Ото справили б нам весілля...
Вони ж роз'юшені й кусливі, як подратовані оси.

— Але подумайте: фронт давно відкотився, а
вони щойно тепер почали наступати?

— Оце вам, друже, сучасна війна! Колись бу-
ло відомо, де фронт, а де запілля. Від фронту на-
селення втікало в запілля і там почувало себе без-
печно. Сьогодні ж тієї безпеки ніде немає. Сьогод-
ні не лише вояк, але і кожний з нас є на фронті, на

віть сивоголової дідусь і те немовля, що в колиці. Усі ми не певні завтрашнього дня, бо смерть кожної хвилини може заглянути в вічі. На фронті вона приходить від кулі, а в запіллі — від нищівних літакових бомб. Крім того, несподіванку можуть зробити ще й ось такі запізнені групи.

— Так, так . . . — задумано покивує головою Микола.

— І хто приніс нам ці «блага»? Високорозвинена техніка, якою зловживають звироднілі люди!

На західній половині неба догоряє останній багрець. шибиді палають вечірними барвами, по кутках кімнати сідають сутінки.

Микола важко спирається на стіл і зажурено вад чимсь думає. По його чолі пробігають тужні тні.

— Чим журитесь, друже?

— Думаю . . . Думаю про своїх: чи щасливо пережили це лихоліття? чи батька не забили? . . . Мати вже, напевно, плаче, виходить на ворота, виглядає мене . . .

Він устає, нервово проходиться по кімнаті, немов вигріває щось у своїх думках, і по хвилині категорично заявляє:

— Я завтра вранці йду додому!

— Воля ваша, але я раджу ще день-два затриматися.

— Ні, я вже більше не можу! Я й так забарився.

— І вас не лякає сьогоднішній наступ? Війну треба перечекаати в затишку.

— Та ми її ніколи не перечекаємо!

— Ну, що ж? Коли на вас чекають, то я не маю права затримувати. Зрештою, ви ж не дитина і маєте свою думку. Ідіть, хай Бог провадить... Тільки будьте обережні по дорогах.

— Яюсь проскочу. Піду бічними доріжками, полями.

— Гаразд! А тепер давайте по щось повечеряємо. Десь у буфеті було кусок сала. Зараз підсмажимо. Але з хлібом трудніше — хіба позичу в сусідки. Почекайте хвилинку — я зараз . . .

Після вечері Микола лягає спати, щоб відпочити в дорогу, а я виходжу під смереку подихати свіжим повітрям і послухати гомону міста.

Вранці, коли перше проміння весело застрибало по шибках, Микола вже був на ногах. Умившись, підходить до моєї канапи і приязно простягає руку.

— Бувайте здорові та вибачайте, що я так довго сидів у вас на карку. Ви мені багато допомогли. За це буду вам вдячний до смерті.

— Підождіть же, Миколо! Ще ж мусимо поспі-

дати. Хто ж би голодного гостя пустив у дорогу?
Я вас відведу трохи.

— Буде пізно . . .

— Нічого, встигните. Я ось зараз буду готовий.

За пів години ми вже по сніданні. Виходимо здому і бічними вулицями та провулками, оминаючи німецькі пости, подаємося за місто. На мості, востаннє потискаємо один одному руку, і Микола поволі зникає в тіні придорожніх дерев.

Я лишаюся на мості. Спершись на залізні поручні, дивлюся вниз, на рівне дзеркало води, що кристалим кришталом міниться проти сонця. Річка пливе спокійно, повна чару і меланхолії, великими кривульками вигинається поміж рясною зеленню берегів і ніжним шепотом хвиль прощає задумані комиші. Зажурені верби похилилися над водою; наче моляться або зчісують свої довгі коси. Під комишами — самотній човник. Рибалка зігнувся над вудкою і застиг у безконечному чеканні. А едалині — княжий замок. З високих мурів дивляться вежі понурими отворами бійниць, немов туманними очима віків.

У мене за спиною час від часу з гуркотом шугають військові автомашини і женуться в шаленому розгоні на схід. Але я не відвертаюся — зір не може відірватись від чарівної краси річки, її чудових берегів, від синяви неозорних просторів . . .

Нараз довкола моєї шині сплітаються в обіймах
чийсь гарячі руки. Миттю обертаюсь і . . .

- Маруся! . . .

- Лесик! . . .

Турка над Стриєм,
квітень - червень, 1944.